

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Zaman Felsefesi

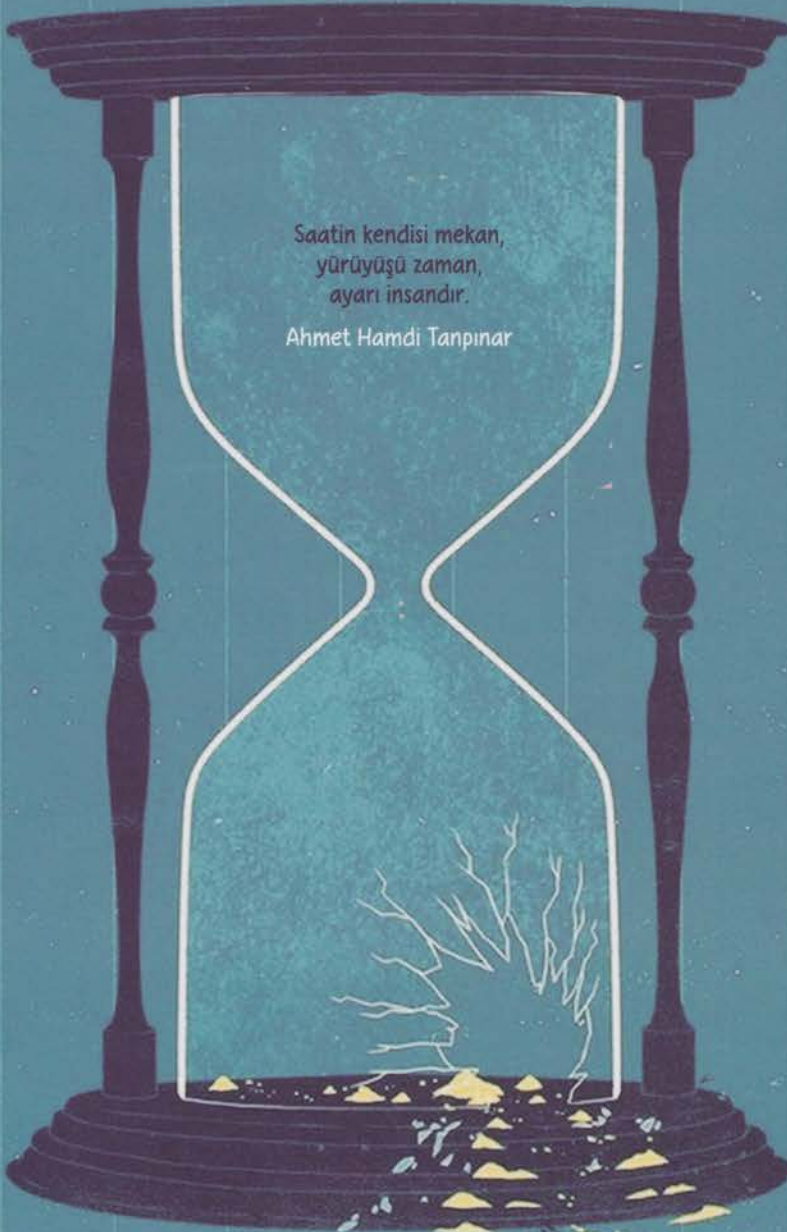
"Geçmiş, şu an ve gelecek arasındaki fark inatçı bir illüzyondan ibarettir."

Albert Einstein

düşünbil

ÖZGÜRLÜK, DÜŞÜNMEKTİR!

HAZİRAN 2018 | YIL 12 | FİYATI: 15 TL

Saatin kendisi mekan,
yürüyüşü zaman,
ayarı insandır.

Ahmet Hamdi Tanpınar

Kitabevleri ve
dusunbilkitap.com'da

düşünbil
Yayınları

ÇIKTI

düşünbil

AYLIK FELSEFE DERGİSİ

YIL 12 / SAYI 68 / HAZİRAN 2018

İmtiyaz Sahibi

Düşünbil Yayıncılık Eğt. Rek. Org. Mat. Gıda İnş. İth.
İhr. San. ve Tic. Ltd. Şti. adına Olcay Yılmaz

**Sorumlu Yazı İşleri ve
Genel Yayın Yönetmeni**
Olcay Yılmaz

Yayın Koordinatörü
Cemre Yılmaz

Düzeltili
Hamza Celalettin Okumuş

Görsel Yönetmen
Olcay Yılmaz

Reklam ve Halkla İlişkiler
info@dusunbil.com
www.dusunbil.com/reklam

Kütüphanelere, Kurum ve Kuruluşlara
Yıllık Üyelik: 300 TL

Dergi Satış: www.dusunbilkitap.com
Web: www.dusunbil.com
E-posta: dusunbil@dusunbil.com

ISSN: 1309-3304
Yaygın Süreli Yayın

Yönetim Adresi: Remzi Oğuz Arık Mah. Büklüm Sok.
No: 47/3 ÇANKAYA / ANKARA
Telefon: (12.00-17.00 arası): 0(312)926 72 60

Baskı: Başak Matbaa
Anadolu Bulvarı Meka Plaza
No:5/15 Gimat – Yenimahalle / ANKARA
Telefon : 0 312 397 16 17

Basım Tarihi: 25 Mayıs 2018
Baskı Adedi: 7000
Dağıtım: Dünya Süper Dağıtım A.Ş.
0212440 28 31

Makalelerde dile getirilen düşüncelerden ve kaynakların doğruluğundan yazarlar sorumludur. Düşünbilde yayınlanan yazılar dergi yönetiminden izin alınmaksızın internet dahil herhangi bir yayın organında yayınlanamaz, çoğaltılamaz ve kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

EDITÖRDEN

Youtube Kanalımız Yayında

Düşünbil'den yeni haberler var! Akademisyenlerle yapacağımız kısa seminerler projesinin sonuna geldik. Bu seminerler özel video çekimleri ile kayda alınacak ve youtube video kanalımızda yayınlanacak. Bu projeye Ankara'daki akademisyenlerin yanı sıra farklı illerden akademisyenler de katılabilecek. Ayrıca sempozyumlarımızı farklı bir formata taşıma çalışmalarımız da sürüyor. Yine burada da youtube video kanalımız ön planda olacak. Şimdiden youtube kanalımıza abone olmayı unutmayın.

“Filozofu Sokakta Gördüm”

“Felsefede farkındalık” temalı yeni bir çalışma başlattık ve kısa sürede tamamlanmasını bekliyoruz. Bu konuda siz okuyucularımızdan destek ve öneri bekliyoruz. Türkiye’de felsefe derslerinin okullarda okutulması adına güçlü bir ses çıkarılması gerekliliğini hergün daha çok hissediyoruz. “Filozofu Sokakta Gördüm” projesi umarız geniş kitlelere yayılır ve bu konuda farkındalık oluşur.

Nitelik ve Değişim

Bu sayıdan itibaren dergi içeriğinde ve tasarımında küçük değişiklikler yaptık. Özellikle yazarların ve yazarların niteliği artırma adına büyük gelişmelere gebe birtakım çalışmalar yürütüyoruz. Türkiye’de popüler felsefeye katkı sunabilecek ve bu konuda donanımlı olan her yazar ve düşünürle ulaşmaya çalışıyoruz.

Zaman Felsefesi

Zaman, kimi zaman keyifli kimi zaman acı içinde geçer. Sürekli bir akış halinde. Yaşamımızın tam ortasında durur. Bu sayımızın konusu Zaman Felsefesi. İçeriği dolu dolu bir sayı hazırlamaya çalıştık. Öneri ve eleştirilerinizi bekleriz.

Keyifli okumalar...

Olcay Yılmaz

/dusunbildergisi

@dusunbildergisi

@dusunbildergisi

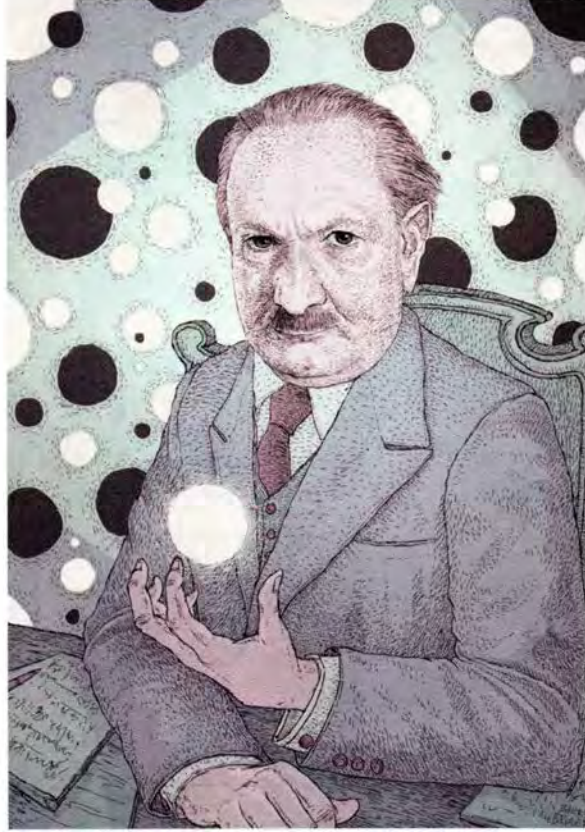

/dusunbildergisi

“Zaman varolmadır. Varolma benim řu andalığımdır; o kesin ama belirsiz geçmişe koşuda, gelecekte olma ktaki řu andalık olabilir. Varolma her zaman bir olanaklı zamansal olma tarzı içindedir. Varolma zamandır, zaman zamansaldır. Varolma zaman değil zamansallıktır.”

Aristoteles, Augustinus, Heidegger; Zaman Kavramı; (ev: Saffet Babır); İmge Kitabevi; Ankara 1996; s. 97.

Martin

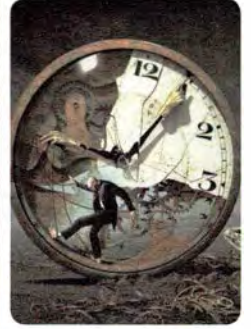

* barrybruner.com

Heidegger

KAPAK

- 06** Döngüsel ve Lineer Zaman Algısı
Üzerine
Abdurrahim Tunç
- 09** Zaman Gerçekten Bir İllüzyon mu?
Robert Matthews
Çeviren: Leyla Belma Gazi
- 12** Zamana Felsefî Gözle Bakabilmek
Ece Saraçoğlu
- 15** Zamanın Akışı Gerçek midir Yoksa
Bir Yanılsama mı?
John Steele
Çeviren: Müleyke Barutçu
- 18** Geçmiş, Şimdi ve Gelecek:
Gerçekten Zaman Var mı?
Feyza Ceyhan Çoştur
- 23** Fizikçilere Göre Zaman Sadece
Zihnimizde Var Olabilir
Bec Crew
Çeviren: Merve Erdoğan
- 25** Diyalektik Geleceğe Dönüş
Serhat Yenisan
- 29** Dasein'ı Hitama Götüren Kavram:
"Zaman"
Olgay Fidan

32 Zamanın Diğer Tarihi
Halit Payza

38 Kant ve Zaman
Selda Salman

41 Zamanın Doğasına İlişkin Kısa Bir
İnceleme: Zamanı Farklı Bakış Açılarından
Ele Almak Bize Ne Öğretebilir?
Volkan Çifteci

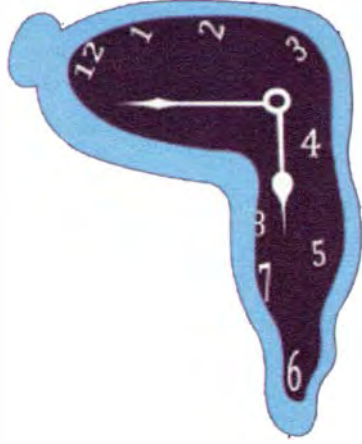
44 Zamanda Yolculuğun Önündeki
Mantıksal ve Nomolojik Engeller
Erdoğan Sayan & Hasan Çağatay

49 Zaman Mantığının İçerisine Girerse
Tolgahan Toy

54 Zamanın Kelimeleri:
Tanıl Bora ile Söyleşi
Söyleşi: Sezen Bektaş

57 Uyandırma Dersleri -II-
İnsan Elinin İşlevi ve Elin İnsan
Anatomisindeki Saygın Yeri
Muhammet Akyıldız

62 Bilinç Üzerine Konuşmalar
Gülsüm Esen

Bir sarkacın boşlukta salınışını mı tanımlar zaman yoksa tik-tak sesiyle kulakları çınlatan saniye sesleri mi? İçinde bulunduğumuz evrende zamanın varlığını kabul ettiğimiz hâlde, zamanın mahiyetini bilmemekteyiz. Zamanın ne olduğu ve nasıl işlediği felsefe tarihinde sıkça sorulan sorulardan birisi olmuştur. Dünyanın kendi eksenini etrafında dönüşü ve bu dönüşünün tekrarlanması; gün, ay, yıl ayrımını oluşturur. Bu dönüşler birikerek 365 kez tekrarlanır ve dünya ilk dönmeye başladığı noktaya gelir. İnsan zihni de akan, değişime uğrayan “an”ların farkındadır.

Platon: “*Zaman, Sonsuzluğun (Aion) Bir Resmi-dir.*”

Platon ve Aristoteles’ten beri üç farklı zaman boyutunun varlığı kabul edilir. Platon zamanı bir yanılsama olarak ele alır. Platon’un felsefesinde asıl olan idealar dünyasıdır ve içinde bulunduğumuz dünya idealar dünyasının bir yansıması, görünüşüdür. Bitip tükenmeyen tekrarlanışlar zamanın döngüselliğini ve sonsuzluğunu hiç kaybetmeyeceği düşüncesini doğurmuştur. Döngüsellik ve sonsuzluk, filozoflarca madalyonun iki farklı yüzü olarak betimlenmiştir.

Bu anlayışa göre, başlangıç ve son zaman için geçerli değildir. Platon için zaman, sonsuzluğun (Aion) bir resmidir. Platon’a göre zaman; gök cisimlerinin ve evrenin yaratılmasıyla beraber, döngüsel hareketin başlamasıyla başlar. Bu yüzden Platon, zamansal ifadeleri bile kullanamayacağımızı söyler. Geçmiş ve gelecek ifadeleri zamansal ifadelerdir ve zaman içinde doğan şeyler için kullanılır. Hâlbuki zaman gök ile beraber kurulmuştur bu yüzden sadece “vardır” diyebiliriz (1). Platon’a göre, zaman akıp giderken evrenin döngüsel hareketine eşlik eder. Bu da zamanın ilerleyişinin iki ucunun da sınırlandırılmamış olduğunu, yani düz bir çizgi şeklinde değil sınırları belirli daire şeklinde olduğunu açıkça göstermektedir (2).

Platon’dan sonra zamanın döngüsel olduğundan bahseden isim Aristoteles’tir. Aristoteles’e göre zaman bir devinim ya da değişme değildir ama değişmeden de bağımsız değildir. Aristoteles’e göre devinim, devinebilir olarak devinebilir olan nesnenin tamamlanması-gerçekleşmesidir. Yani devinim, devinebilir bir nesnenin gerçekleşme hâlidir (3). Aristoteles, zamanı ölçmenin, doğrusal bir çizgide

mümkün olmadığını söyler. Eğer zamanı ölçeceksek, elimizde bir ölçme aracı olmalı ve doğru bir çizgide devinim, biçimdeş olmadığı için doğru bir ölçümde vermeyecektir. Aristoteleşe göre devinim doğal bir devinimse, ivmelenir; eğer doğal değilse, yavaşlar. Hangi devinim doğal ve biçimdeştir sorusuna ise Aristoteles, göksel kürelerin çevrimlerinin doğal bir devinim olduğunu söyler. Böylece zamanı ancak güneş yoluyla belirleyebiliriz, der (4). Döngüsel zaman anlayışında gök ile beraber kurulan bir zaman algısı söz konusudur. Bu anlayışta vurgulanmak istenen zamanın döngüsellığı ve sonsuzluğudur.

Sınırlanmayan Bir Dünya: Lineer Zaman Anlayışı

Döngüsel zaman anlayışında aslında zamanın yaratıcı yönünün değil, tekrarlanan yönünün vurgusu vardır. Döngüsel zamanda, olaylar sürekli birbirini izleyerek tekrarlandığından ve her nedenin aynı sonuca yol açtığını düşündüğümüzde, zamanda bir adaletten ve yenilikten bahsetmek zorlaşmaktadır. Sınır tanımayan akıl, sınırlı bir dünyada kendi gerçeğini ve adaletini tesis edemez. Zamanı düz bir çizgi olarak düşündüğümüzde ise yol alan, gelişen ve sınırlanmayan bir dünyada kendimizi bulabilmekteyiz (5). Gilles Deleuze'un de ifade ettiği gibi, zaman doğru bir çizgi hâline geldiğinde artık dünyayı sınırlandırmaz, onu kat eder. Zaman artık içinde olup biten bir şeye boyunca eğmemektedir, aksine dışındaki her şey zamana boyunca eğmiştir (6).

Felsefe tarihinde lineer zaman anlayışından bahseden iki önemli isim Augustinus ve Hegel'dir. Augustinus zamanın lineer bir düzlemde yaşandığını ve bir başlangıç ve sona sahip olduğunu söyler. Augustinus'ta zaman ve evren, Tanrı tarafından aynı anda yaratılmıştır. Çünkü evrenin yaratılmasıyla hareket de yaratılmış; böylece varlıklar ve olaylar arasında zamansal bir öncelik-sonralık durumu oluşmuştur (7). Bu bağlamda Augustinus, geçmiş ile geleceğin sadece bir "an" olduğunu söyler. Filozofa göre, zaman aklın ve ruhun ürünüdür, belleğimizdeki izdir. Augustinus'ta gökcisimlerinin hareketi, zaman demek değildir. Çünkü gökyüzündeki hareket dur-

sa, o sırada çömlekçinin tekerleği dönmeye devam etse, onun deveranını ölçebildiğimiz bir zaman olmayacak mı, diye sorar. Dolayısıyla tekerleğin dönmemesinin bir gün olduğunu söyleyemeyeceğim gibi, gökcisimlerinin deveranının da zaman olduğunu söyleyemeyiz (8). Augustinus'un zamanın gökyüzü hareketleriyle bağlantılı olmamasını söylemesi zamana ayrı bir anlam kazandırmıştır.

Lineer bir zaman ve tarih anlayışından bahseden önemli filozoflardan biri de Hegel'dir. Hegel aslında tüm oluş sürecini insan üzerinden anlatır. İnsan önemli bir varlıktır. Hem tüm tarihin mimarı hem de inşasını yaptığı oluşumun değiştirdiği bireydir. Burada tek tek bireylerin ne kadar önemli olduğunun anlatımı yoktur. Yani birey üzerine odaklı bir felsefe değildir. Hegel'in yaptığı insanla birlikte tüm dünya tarihinin oluşum evrelerini inceleyip, geleceğin kodlarını vermektir. Bu yüzden Hegel aşama aşama ve diyalektik bir süreçle anlatır oluşumu. Bir başlangıçtan ve varacağı bir sona bahseder (9). Hegel, doğrusal düzlemde ilerleyen bir tarih ve zamandan bahsetmektedir. İnsan zihni de bu ilerleyişte aynı "an"ı tekrar tekrar

yaşayan bir varlık değil, zamana yön veren bir varlıktır. Hegele göre, döngüsellik doğada vardır fakat tarihte olup biten olayların döngüselliklerinden değil daha iyiye doğru ilerleyişinden bahsedilebilir. Doğada güneşin altında yeni hiçbir şey yoktur. Yalnızca tinsel temelli olan değişiklikler yenilik getirir. Tinin gidişi bir ilerlemedir. Tin ve doğadaki değişimleri karşılaştıracak olursak, tin alanında bireyin değişmeye boyun eğdiğini, doğada ise türlerin değişmez olduğunu görürüz. Böylece bir gezegen bir yerden ötekine geçer, ama yörüngesi değişmez. Aynı şey hayvan türleri içinde geçerlidir. Değişme bir dolaşımdır; aynı-olanın yinelenmesi. Her şey döngüler hâlinde olup biter, yalnızca bu döngü çerçevesinde birey değişiklik geçirir. Doğada tür ilerleme yapmaz, Tin'de ise durum başkadır. Burada değişme yalnızca yüzeyde değil, tersine kavramdadır. Tin'de her değişim ilerlemedir. Bu yüzden tinsel oluşumlar zaman içinde görünür. Dünya tarihi, Tin'in zamandaki yayılımıdır, tıpkı İde'nin uzamda doğa olarak yayılması gibi (10).

İLLÜSTRASYON: NEIL STEVENS

- (1) Platon. (1989). *Timaios*, Çev: E. Güney, L. Ay, İstanbul: MEB Yayınları, ss. 37.
- (2) Yetmen, Aynur (2014). *Zamanın Felsefi Temelleri Üzerine Bir İnceleme*, ss. 32.
- (3) Aristoteles. (2012). *Fizik*, Çev: S. Babür, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, III, 202a 10.
- (4) Copleston, Frederick. (1997). *Felsefe Tarihi* Cilt 1, Bölüm 2a Aristoteles, Çev: A.Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, ss. 59.
- (5) Çoştı, F. C. (2015). Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), ss. 15.
- (6) Deleuze, Gilles. (2007). *Kant Üzerine Dört Ders*, Çev: U. Baker, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 48-53.
- (7) Arslan, Ahmet. (2010). *İlkçağ Felsefe Tarihi 5- Plotinus, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 394.
- (8) Augustinus. (2010). *İtirafılar*, Çev: Ç. Dürüşken, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 384.
- (9) Çoştı, F. C. (2015). Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), ss. 16.
- (10) Hegel, G. W. F. (2011). *Tarihte Akıl*, Çev: O. Sezer, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 150-155.

Kaynaklar

- ARISTOTELES. (2012). *Fizik*, Çev: S. Babür, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ARSLAN, Ahmet. (2010). *İlkçağ Felsefe Tarihi 5- Plotinus, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- AUGUSTINUS. (2010). *İtirafılar*, Çev: Ç. Dürüşken, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- COPLESTON, Frederick. (1997). *Felsefe Tarihi* Cilt 1, Bölüm 2a Aristoteles, Çev: A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.
- ÇOŞTU, F. C. (2015). Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2).
- DELEUZE, Gilles. (2007). *Kant Üzerine Dört Ders*, Çev: U. Baker, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- HEGEL, G. W. F. (2011). *Tarihte Akıl*, Çev: O. Sezer, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- PLATON. (1989). *Timaios*, Çev: E. Güney, L. Ay, İstanbul: MEB Yayınları.
- YETMEN, Aynur (2014). *Zamanın Felsefi Temelleri Üzerine Bir İnceleme*.

Abdurrahim Tunç

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği bölümünden mezun oldu. Mersin Üniversitesi Kadın Araştırmaları Anabilim Dalı'nda yüksek lisans yapmaktadır. Felsefe, edebiyat, psikoloji ve toplumsal cinsiyet alanlarıyla ilgilenmektedir. Egzistansiyalizm ve Jean-Paul Sartre'dan düşünsel anlamda etkilenmiştir. Bir yandan Türkçe öğretmenliği yapmakta diğer yandan yazılarıyla var olmaya çalışmaktadır.

ZAMAN GERÇEKTEN BİR İLLÜZYON MU?

ROBERT MATTHEWS

ÇEVİREN: LEYLA BELMA GAZİ

Zaman... Hayatımız onun egemenliğinde ve hepimiz de azlığından yakınıp duruyoruz. İşletmeler onun üstünden para kazanırlar ve bilim insanları da şaşırtıcı doğrulukla ölçebilirler onu. 2013 yılında, Amerikalı araştırmacılar, 14 milyar yıl önce meydana gelen Big Bang'den bu yana bir saniyeden daha dakik bir atom saatini ortaya çıkardı.

Tam olarak ne demek peki zaman? Bilinir olmasına rağmen tarif edilemez oluşu en büyük düşünürleri bile alt etti. Yaklaşık 1.600 yıl önce filozof Augustine of Hippo bu yenilgiyi şu sözlerle açıklamış: *"Sorun olmadığı sürece zamanın ne olduğunu biliyorum. Ancak soran birine onun ne olduğunu açıklamak istediğimde, bilmez hâle geliyorum."* Öte yandan teorik fizikçi Lee Smolin'e göre ise zaman, şu kadim çıkmazla pençeleşiyor: *"Zamanın özünü anlamak, bilimin karşılaştığı başlı başına en zor sorundur."*

Kanada'nın Ontario eyaletinde yer alan ve fiziğin temel sorunları üzerine uzman çalışmalar yürüten Perimeter Institute for Theoretical Physics adlı kurumun kurucularından biri olan Profesör Smolin, derin sorular üzerine çoğu araştırmacıdan daha fazla düşünen biri. Peki, Smolin'e göre zamanın özünü anlamak neden bu kadar önemli? *"Çünkü,"* diyor Smolin, *"gerçekliğin kendisini anlama çabalarımızın başarısı buna bağlı."*

Bu, pek çok insana fazla abartılı gelebilir. Madem

gerçeklik, Big Bang'den beri her şey adına zamana bağlı, o hâlde zamanı ciddiye almamız gerektiği apaçık değil mi? Peki bilim insanları zamanın gizemlerini yüzyıllar önce aydınlığa kavuşturmamış mıydı?

Zamanüstü Fizik

Sıkı durun. Bilim insanları zamanın sırrına dair şaşırtıcı bir sonuca ulaştı. En başarılı fizik teorilerinin, zamanın var olmadığını kanıtladığı iddia ediliyor!

Smolin ise bu bilim insanlarının, kemikleşmiş inançlar ve ezoterik matematik anlayışı sebebiyle zamanın gerçekliğini reddetmeye yönlendiklerini düşünüyor. Yeni kitabı *Time Reborn*'da Smolin, bu yanlış anlayışın tehlikelerini ve zamanın temel bir öneme sahip olduğunu kabullenme fikrini ortaya koyuyor. Eğer Smolin bu konuda haklıysa, zaman hiç de üzerinde durulmayacak bir kavram değil, aksine evrenin nasıl çalıştığını anlamak açısından son derece önemli, hatta varlığımızın başlangıcından bile sorumlu.

Benimsediği bu görüşün hatalı olduğunu düşünmüyor Smolin. *"Bilimsel açıdan zamanın bir illüzyon olduğunu söylemek çok zor. Bu görüşün temeli, fizik yasalarının ne olduğunu kavrama şeklimize bağlı,"* diyor. Fizik yasalarının yanlış olduğunu değil, yalnızca bilim insanlarının bu yasaların özünü anlamadıklarını belirtiyor. *"Standart bakış açısına göre evrende gerçekleşen her şey fizik yasaları tarafından belirleniyor. Bu yasalar mutlak, zamanla değişmez."* Fizik

yasalarını geleceğe yönelik tahminlerde bulunmada bu kadar başarılı duruma getiren de bu nitelik: Dünyanın milyonlarca yıl sonraki konumunu yerçekimi yasası sayesinde şu anki konumu üzerinden kesin olarak belirleyebilirsiniz.

Bu yasalar zamanın özünü de açığa çıkarıyor gibi gözüküyor: “Zaman akışının, hesaplamayla değiştirilebilecek pratik bir illüzyon olduğunu öne sürüyorlar,” diye belirtiyor Smolin. Diğer bir deyişle zaman, denklemlerin doğru cevapları vermesini sağlayan bir aldatmaca yalnızca.

Mevcut yasaların gücünden ve zaman kavramından feyz alan fizikçiler, evrenin de bir bütün hâlinde dâhil olduğu her şeyin niteliğini anlamaya çalışmaktalar. Ancak bunu yapmaya çalıştıkları her an, zaman bir problem olarak çıkıyor karşlarına.

Yaklaşık 300 yıl önce, Sir Isaac Newton, uzayın tamamına uygulandığında başarısız olup olmayacağını görmek için yerçekimi yasasını evrenin tümüne uygulamaya çalıştı. Yüz yıl kadar sonra Albert Einstein, çok daha güçlü bir yerçekimi teorisi olan Genel İzafiyet Teorisi’ni evrene uyguladı, ancak konu Big Bang’i açıklamaya geldiğinde büyük ölçüde sıkıntı yaşandı.

Kuantum Bilmecesi

1960’lı yılların ortalarında Amerikalı teorisyen John Wheeler ve çalışma arkadaşı Bryce DeWitt, bilimin en güçlü teorisi olan kuantum teorisini evrene uygulayarak ne tür sonuçlar elde edilebileceğini görmeye karar verdi. En çok atomaltı dünyasında yararlanılan kuantum teorisi, teoride kalacak şekilde bile olsa, her şeye, evrenin işleyişine bile uygulanabilir olmalıydı.

Wheeler ve DeWitt, kuantum teorisine göre evrenin mahiyetini yansıtan oldukça zor bir denklem geliştirmeyi başardılar. Fakat denklem, sarsıcı bir sonucu ortaya çıkardı. Denklemdaki tüm birimlerin arasında, herkesin dâhil olmasını beklediği birimlerden biri resmen ortadan kaybolmuştu: t (zaman).

Smolin, bununla ilgili olarak şöyle belirtiyor; “Wheeler-DeWitt denkleminde göre evrenin nicem hâli (kuantum durumu) öylece kaldı. Yani kuantum evreni, zaman değişkeni olmayan bir evren. Durum bundan ibaret.”

Bu durum, bilinen gerçeklikle ancak bu kadar zıt düşebilir! Astronomlar evrenin Big Bang ile başladığını ve hâlen genişlemekte olduğunu iddia ediyor. Yıldızlar da tıpkı bizim gibi sürekli doğuyor ve ölüyor. Belli ki burada bir terslik var.

Pek çok teorisyen, zaman algımızın, Wheeler-DeWitt denkleminde tanımlanan “zamansız” evrenden meydana geldiğini ifade etmenin yollarını aramakta. “Bu yaklaşımlar üzerinde uzun uzun düşünüyorum. Hâlâ hiçbirine ikna olmuş değilim,” diyor Smolin. Zaman üzerine yeniden, etraflıca düşünmenin bu sorunu çözebileceğini düşünüyor yalnızca.

Fakat bu konuda herkes hemfikir değil. Her ne kadar hoşumuza gitmese de, bazılarına göre Wheeler-DeWitt denklemi zaman hakkındaki gerçeği ortaya çıkarıyor. Bu düşünceyi savunan başlıca kişilerden biri, Oxford Üniversitesi’nde misafir profesör olan teorik fizikçi İngiliz Dr. Julian Barbour. Barbour yıllardır Wheeler-DeWitt denklemi üzerinde çalışıyor ve 1999 yılındaki başyapıtı *The End Of Time* ile tanınıyor.

Smolin’in aksine Barbour, Wheeler-DeWitt denklemindeki zaman çıkarımının göz ardı edilemeyeceğini iddia ediyor. Barbour’a göre evren, “şu an”ların muazzam ve sabit bir dizilişinden meydana geliyor; kozmik bir film şeridindeki kareler gibi. Herhangi bir zaman ya da “şu an”, evrenin nasıl işlediğine yönelik açıklamalara zamanın dâhil edilmesine gerek yok. Zamanın geçtiği algısı, bu çerçevelerin –ya da Barbour’un tabiriyle “zaman kapsüllerinin”– her birini işlemden geçiren zihinlerimizden geliyor. Fakat bizzat zaman, mevcut değil.

Smolin’e göre Barbour’ın bu düşünceleri oldukça değerli. “Kuantum kozmolojisini anlamaya yönelik yapılmış en iyi yaklaşım,” diye de belirtiyor. Üstelik Barbour’un belli fikirlerini kendi fikirleriyle sentezledi de. Ancak yine diğer benzer “zamansız” evren teorileriyle ilgili olarak aynı sorunu öne sürüyor: test edilebilir öngörüler elde edilmesi gerek ve zamansız fizik kurallarının ilk olarak ne şekilde ortaya çıktığı açıklanamıyor.

Radikal Düşünme

Smolin bu sorunları çözebileceğini düşünüyor. Bunu yapmak için de evrendeki en sıradışı şeylerden birine, “kara delik”lere yöneliyor.

Devasa yıldızların çökmesiyle oluşan kara delikler, ışığın bile kaçamayacağı kadar güçlü çekim kuvveti alanlarına sahip. Bu alanlarda tam olarak ne olup bittiği kesin şekilde bilinmemekle birlikte, kuantum teorisi verilerine göre kara deliklerin merkezinin, her birinde farklı fizik kurallarının yer aldığı yeni evrenlerin doğum yeri olduğu varsayımı yapılabilir.

Smolin bunun doğru olması durumunda, kara deliklerin meydana getirilmesinde en uygun olan evrenlerin yer aldığı bir tür Darwinci doğal seleksi-

yonun kozmik versiyonu söz konusu olabileceğini ifade ediyor. Ona göre de bu, bizim evrenimizde test edilebilir. Kozmik evrimin gerçekleştiği oldukça uzun bir süreden sonra evrenimiz hâlihazırda kara delik oluşumuna oldukça uygun fizik kurallarının hâkimiyetinde olmalı. Astrofizikçilerin bunun doğru olup olmadığını belirleyecek kanıtları değerlendirileceğini de belirtiyor Smolin.

Öte yandan, bu kanıtlardan en çarpıcı olanı ise muhtemelen bizim kendi varlığımız. Kara delikler süpernova patlamalarındaki devasa yıldızların ölümüyle oluşuyor. İşin ilginç yanı da bu yıldızların yaşam için gerekli olan karbon, oksijen ve diğer elementleri oluşturan yıldızların ta kendisi olması. Bu devasa yıldızlar olmasaydı ne kara delikler oluşturan evrenler, ne evrim geçiren fizik kuralları/kanunları ne de biz var olurduk.

Bu sebepten ötürü de Smolin bizzat bizim varlığımızın kozmik evrimin bir delili olduğunu öne sürüyor. Evrimin de ancak “zaman” içerisinde gerçekleşebilmesi zamanın gerçek olduğunu gösteriyor bu durumda. Zamanın gerçekliği adına sürülmüş enteresan ancak herkesi ikna etmeyen bir iddia bu.

Teorisyen Profesör Claus Kiefer’e göre bu iddialar oldukça spekülatif. “Yeni evrenlerin kara deliklerin içerisinde oluştuğuna dair herhangi bir kanıt bile yok,” diye belirtiyor.

Herkesin hemfikir olduğu konu ise zamanın kesinlikle gerçek gibi görüldüğü. Smolin’in iddialarını tam anlamıyla çürütecek argümanlar da yok.

Smolin haklıysa, evrenimiz, sonsuz serilerden birindeki en yeni evren. Zaman geçtikçe ve yeni evrenler başarılı bir şekilde oluştukça, fizik kuralları da hem yeni evrenlerin doğum yerleri olan kara delikleri hem de bizim de dâhil olduğumuz yaşamın temel yapıtaşlarını meydana getiren koşulların elverişli olduğu yöne doğru evrimleşmekte. Diğer bir deyişle, evrenimizin varlığımızı mümkün kılan koşulların doğru kombinasyonuna sahip olması zamana bağlı.

Peki zaman çoğu teorisyenin iddia ettiği üzere gerçekten bir illüzyon mu?

Zaman gösterecek.

Kaynak: *Science Focus*

Leyla Belma Gazi

Çanakkale doğumlu. Mütercim Tercümanlık eğitimi aldı, aynı bölümde yüksek lisansına devam ediyor. İngilizce öğretmenliği yapıyor, serbest çeviri çalışmalarına devam ediyor. Felsefe, teoloji, kozmoloji, astronomi, psikoloji, sosyoloji ve edebiyat yoğun okuma alanları.

ÇEVİRMEN

Bu dünyaya gelmemizle birlikte, her birimiz belirli bir ortamın içerisine doğarız. Farkında olmasak da sıkça duyduğumuz bu ifadenin taşıyıcısı olan çok önemli bir unsur vardır: Zaman. Hayatımıza dönüp baktığımızda yaşadığımız her şey zaman üzerine kurulu bir düzenin içinde olup bitmektedir. Gündelik yaşamdan tüm tarihsel serüven, zaman ile inşa edilmiştir. Şu an elinizde tutup okuduğunuz bu dergiye bile ayıracağınız belirli bir zaman vardır çünkü birazdan yapmanız gereken mutlaka başka bir işiniz vardır. Kimimiz saat dörtteki derse yetişmek üzere üç vapuruna binmek zorunda, kimimiz ise akşam sekizde buluşacağı arkadaşı için işten bir saat erken çıkıp o süre zarfında arkadaşının yaş günü için ona hediye bakmak zorundadır. Fakat tüm bunların yanında insanın belirli bir gün, ay ve yılda doğup yine belirli bir tarihte ölüyor olmasına karşılık gelen zaman aralığı düşüncesi, zaman hakkında söylenecek sözlerin sadece yüzde birini oluşturur. Çünkü zaman doğrudan insanla ilişkili olarak varoluşsal, fakat aynı zamanda tüm evrenle ilgisi bakımından ontolojik ve epistemolojik birçok soruna da işaret eder.

Zaman var mıdır yok mudur ya da zaman gerçek midir yoksa gerçekdışı mıdır soruları, doğrudan zaman felsefesinin ontolojik sorularıdır. Zamanı bilebilmek mümkün müdür ya da zaman nasıl bilenebilir gibi sorular da, yine zaman felsefesinin epistemolojiyle ilgili sorularına karşılık gelir. Dolayısıyla felsefenin iki temel inceleme alanı olan varlık ve bilgi problemleri, tıpkı diğer meseleler gibi, zaman konusu

hakkında da kendisine yer bulur. Diğer bir ifadeyle nasıl ki bir insanın varlıksal ve bilgisel yanını sorgulayabiliyorsak, zamanın da varlığını ve nelliğini sorup araştırabilme olanağı elimizdedir. Buraya kadar her şey yolunda gibi gözükse de, akılları karıştıran bir mesele vardır. O da zamanın bir nesne gibi beş duyuyla algılanamaması ve ele alınıp üzerinde bir inceleme yapılamıyor olmasıdır. Bu mesele önemli bir sorundur çünkü bir insan hakkında duyularla algılanıp üzerinde ontolojik olarak konuşulabileceği gibi aynı zamanda eylemlerine bakarak onu bilgi nesnesi hâline de getirebiliriz. Buna karşılık zaman böyle bir varoluşsal yapıya sahip değildir fakat bu, zamanın sorgulanamayacağı anlamına gelmez. Çünkü ortada inkâr edilemeyecek bir durum vardır. O da bir şeylerin değiştiği veya dönüştüğü gerçeğidir.

Bir şeyin değişiyor olması, o şeyin bir önceki durumundan başka bir duruma geçişini anlatır. Bu geçiş, bir sürede gerçekleşiyor demektir. Örneğin sıcak çay, fincana konulduktan sonra geçen sürenin ardından soğur. Bahsettiğimiz süre, zamansal bir ifadedir. Yani zamanın geçmiş olması, beraberinde değişimi getirmiştir. Yalnız buradaki değişimi özellikle felsefi bakışta, çok yönlü düşünmek gerekir. Çünkü değişim, niteliksel (başkalaşma) ve niceliksel tarzda olabileceği gibi, yer değiştirme (hareket) ve meydana gelme (ortaya çıkma) tarzlarında da olabilir. Kısacası değişim bir nesnesel varlık, bir fikir, bir olay, bir durum gibi birçok şey üzerinde gerçekleşebilir. Tüm bunlarda meydana gelen değişimi anlatan bir

zaman türünden de bahsedebiliriz. O hâlde zamana felsefi bir gözle bakıyorsa eğer, onu her açıdan inceleyip her türüne ayrı bir anlatım geliştirebiliriz. İşte tüm düşünce tarihi boyunca zaman felsefesi, çeşitli anlatımlarla zamanın varlığını ve bilinebilirliğini sorgulamış, sorgulamaya da devam etmektedir.

Zaman felsefesi zamanın var olup olmadığını, var ise nasıl bir şey olduğunu, nasıl bilinebileceğini ve bilinmesiyle birlikte onun insan türüyle olan ilişkisini inceleyen bir felsefe alanıdır. Zamanı var kabul etmek, beraberinde zamanın nasıl bilinebileceği sorusunu getirir. Bu nedenle zaman felsefesi yapan her düşünür, her iki soruyla da hesaplaşmak durumundadır. Zamanı var kabul eden düşünürler, zamanın ya insan zihnine bağlı olduğunu (özel) ya da insan zihninden bağımsız olarak (nesnel) var olabileceğini belirten temel bir görüş ayrılığı yaşarlar. Zamanın nasıl bilinebileceği de, bu iki ayrı düşünce çerçevesinde yanıt bulur.

Bir şeyi araştırmak, önce onun ontolojik yani varlıksal yapısına yönelmekle başlar. Felsefenin önce ontoloji ile başlaması gerektiğini söyleyen ve “Neler vardır? (Ti esti?)” sorusunun, sorulması gereken ilk soru olduğuna dikkat çeken Antik Çağ filozofu Aristoteles, özellikle fiziğe olan merakı neticesinde zamanı sorgulamaya başlamıştır. Ona göre zaman vardır ve zaman denilen şey, hareketle yani devinimle ilgili bir şeydir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, zamanın kendi başına var olamadığı ve mutlaka devinimle birlikte var olduğudur. Devinim eğer mekânda cismin varlığıyla ilgiliyse, zamanın varlığı da cismin bir mekânda devinmesiyle kendini gösterir. Oluş ve yok oluşa tabi olmak, zamanlı olmayı ifade eder. Zamansız olmak ise, oluş ve yok

oluşun olmadığı anlamına gelir. O hâlde Aristoteles’e göre zaman, devinimi ölçmeye yarayan bir şeydir. Onun deyimiyle zaman, önce ile sonraya göre devinim sayıdır (1). Devinim sonsuz olduğu için, zaman da sonsuzdur. Demek ki Aristoteles için zaman insandan bağımsız var olabilen, mekândaki devinime bağlı, nesnel bir ölçüdür.

Aristoteles’in fizik zaman yani nesnel zaman ağırlıklı bu görüşüne karşılık, düşünce tarihinde zamanın insan zihnine bağlı olduğu görüşler de oldukça yaygındır. Bu görüşün önemli isimlerinden olan Orta Çağ filozofu Augustinus, zamanın ancak şimdinin (şu anın) gerçekten var olduğunu, şimdinin de geçmişi hatırlayan ve gelecek hakkında beklentiye sahip olabilen ruhun sayesinde mümkün olabildiğini söyler. Yani zaman, şimdinin algılanmasından gerçeklik kazanan zihinsel bir zamandır (2). Augustinus’un Aristoteles’ten en önemli farkı, zamanı zorunlu olarak mekânla düşünmemek gerektiğini belirtmesidir. Çünkü geçmiş ve gelecek denilen zaman boyutlarının ontik bir gerçeklikleri yoktur (3). En gerçek denilebilecek olan şimdi bile, her an geçmiş olur ve zaman sabit değil sürekli olarak akıp giden bir şeydir. Fakat geçip gitse de, ruhta yani zihinde izler bırakır. Zamanı ölçmek de, bu izleri ölçmek demektir. Zamanın var olduğunu ama onun nasıl bir şey olabileceğini soran Augustinus, bu soruya ancak Tanrı fikriyle yanıt verilebileceğini vurgular. Her şey Tanrı’nın sabit sonsuzluğu karşısında yokluğa giden bir karşılık içerisinde. Dolayısıyla zaman, mekândaki bir devinim değildir. Zamanın fiziksel değil, ancak zihinsel bir açıklaması olabilir. Zamanı ölçen ruhtur ve ruhun ölçtüğü zaman, nesnenin de zamanı olur (4).

Yukarıda da görüldüğü gibi Orta Çağ’da özellikle Augustinus’la birlikte zaman düşüncesi, insan zihniyle ve Tanrı-Evren ilişkisi bağlamında tartışılmıştır. Zamanın doğrudan insan zihniyle ilgili olduğu görüşüne ise, Yeni Çağ’da Kant’ın transandantal estetik (duyusallığın olanağının koşulu) anlayışında rastlanır. Kant felsefesinde zaman ve mekân birlikte, duyumsama sürecinin saf apriori öğeleri olarak karşımıza çıkar (5). Bilen özne bu görüş formları sayesinde var olanları algılar ve bu algıladıklarından tasarımlar meydana getirir. Bu tasarımlar zihindeki saf anlama yetisi kavramlarıyla bir araya geldiğinde, herkes için nesnel geçerli olan deney yargılarına yani bilgiye ulaşılır. Böylece bilgiye giden yolda en önemli rolü, insan zihninde doğuştan bulunan zaman ve mekân formları üstlenir. Yani Kant’ta zaman dediğimiz şey öznenin bağımsız, cismin bir özelliği olmaktan çıkmış, tamamen özneye bağlı ve ondan bağımsız olarak var olamayacak bir zihinsel öge olarak konumlandırılır.

Yeni Çağ sonrasında özellikle de Einstein’ın görelilik kuramı dâhil, bilimdeki tüm gelişmeler ışığında zaman incelemelerinde de önemli yenilikler meydana gelmiştir. Kant’ın açmış olduğu yol, farklı açılardan birçok düşünürün zamana bakışını değiştirmiştir. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında, daha çok fiziksel zaman ağırlıklı incelemelere rastlanır. Bunlardan özellikle Heidegger, yaşadığı döneme hâkim olan bu zaman görüşünden ayrı bir düşünce ortaya koyar. Heidegger doğa bilimlerinin bu zaman anlayışını, nice-liksel zaman olarak adlandırır ve tür olarak insanın diğer canlılara nazaran, zaman ile farklı ve özel bir ilişkisi olduğuna dikkat çeker. Bu görüşe göre insanın varlığının yani varoluşunun anlamı, onun zamansal olmasıdır (6). Burada

kastedilen zaman, fiziksel zaman gibi ölçülemez. Heidegger'in üzerinde durduğu zamanın niteliksel oluşu da bu yüzden. İnsanın zamansal oluşu var olmayı, kaygıyı, ölümü ve genel olarak varlığın anlamını bize anlatır. Bu açıdan Heidegger'in zaman görüşü, onun varlık problemiyle doğrudan ilişki içindedir. Onun deyimiyle niteliksel zaman ancak Dasein'in (insanın var olmasının) varoluş tarzından hareket ederek kavranılacak bir şeydir. Dasein'in varoluş özellikleri ise az önce yukarıda da belirttiğimiz zamansallık, ölüm, kaygı, fırlatılmışlık ve var oluş imkânına sahip olarak "olmuş olmak"tır. Bu yüzden zaman sadece fiziksel zaman anlamıyla sınırlandırılmaz. Eğer zamanın felsefi tarzda bir analizine girilecekse ilk olarak bakılacak olan, zamanın insandaki anlamıdır. Bu açıdan Heidegger'in bu çıkışı, zaman felsefesinde artık göz ardı edilemeyecek bir meseleyi kesinleştirmiştir. Bu meseleye göre zaman tartışılacaksa ve onun varlığı ve bilinebilirliği sorgulanacaksa, mutlaka insanın varoluşsal yapısıyla ilişkili olduğu konusunun da tartışmaya dâhil edilmesi gerekir. Çünkü insan zaman içerisine doğar, eyler, kendi yaşanmışlığını inşa eder (tarih yapar) ve yaşamı bir gün son bulur. İnsanın bu yapısı, her zaman üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

Yukarıda zaman görüşlerine kısaca değinmeye çalıştığımız filozofların bakış açıları, yazının başında işaret ettiğimiz iki temel görüş (öznel ve nesnel zaman görüşleri) ayrılığını görebilmeye yardımcı olmaktadır. Fakat bu görüş ayrılığı özellikle 20. yüzyılda bilimlerin yeniden sınıflandırılmasıyla ve yepyeni bilim dallarının ortaya çıkmasıyla, her bilim dalı zamanı kendi yöntemi çerçevesinde ele alıp incelemeye başlamıştır. Örneğin doğa bilimleri zamanı mekânla ilişkilendirerek ele almanın önemini vurgularken, tarih olaylar ve durumlarla, psikoloji insan davranışlarıyla ve temelde bilinçle, din ise Tanrı ve evrenin yaratılışıyla açıklamaya çalışır. Dolayısıyla böyle bir parçalanmada, zaman da giderek türlere

ayrılmaya başlamıştır. Fiziksel zaman, tarihsel zaman, metafizik zaman, biyolojik zaman, psikolojik zaman ve dünyevi zaman bunlardan bazılarıdır. Yalnız tam da bu noktada sorulacak önemli bir soru vardır. 20. yüzyıl sonrası ve günümüzde, zamana felsefi gözle bakabilmek için bu zaman türlerinden hangisine yönelmemiz gerekir? Bu sorunun cevabını, tüm zaman türlerini kuşatan, onun bütününe odaklanan ve insanı dışarıda bırakmadan yapılacak bir bakışla diyerek verebiliriz. Bir zaman türünü ele alırken diğer zaman türlerini dikkate almamak, zaman felsefesinin önemli bir eksikliği ve hatası olur. Zaman türlerinin bütünü göz önüne alarak ancak zaman tartışılabilir. Eğer felsefe Aristoteles'in dediği gibi, asıl var olanın ilk ilke ve ilk nedenlerini inceleyen bir alan ise, zaman felsefesi tartışmalarıyla zamanın hem varlığını hem de neliğini bilebilmek mümkündür. Dolayısıyla zamanı parçalama çabası yerine zamanı derleyip toplama ve anlamlandırma çabası içerisinde olunması gerekir. Zamana felsefi bir bakış da bunu amaçlamalıdır.

Dipnotlar

- (1) Aristoteles, *Fizik*, Çev. Saffet Babür, Yapı Kredi Yayınları, 4. Basım, 2012, no.219a-30.
- (2) Augustinus, *İtiraflar*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Kitabevi, 1. Basım, 2010, ss. 375.
- (3) Augustinus, *a.g.e.*, ss. 381.
- (4) Augustinus, *a.g.e.*, ss. 391.
- (5) Kant, Immanuel, *Prolegomena*, Çev. İ. Kuçuradi-Y.Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu, 2000, ss. 31.
- (6) Heidegger, Martin, *Varlık ve Zaman*, Çev. Kaan H. Ökten, 2. Basım, 2011, ss. 400.

Kaynaklar

- ARISTOTELES, *Fizik*, Çev. Saffet Babür, Yapı Kredi Yayınları, 4. Basım, 2012.
- AUGUSTINUS, *İtiraflar*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Kitabevi, 1. Basım, İstanbul: 2010.
- HEIDEGGER, Martin, *Varlık ve Zaman*, Çev. Kaan H. Ökten, 2. Basım, İstanbul: 2011.
- KANT, Immanuel, *Prolegomena*, Çev. İ. Kuçuradi-Y. Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara: 2000

YAZAR

Ece Saraçoğlu

İstanbul'da doğdu. Lisans ve Yüksek lisans eğitimlerini İstanbul Üniversitesi Felsefe bölümünde tamamladı. Aynı zamanda Anadolu Üniversitesi İşletme bölümü mezunudur. Şu anda Maltepe Üniversitesi Felsefe bölümünde Doktora eğitimini sürdürmektedir. Zaman ve bilinç konulu yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Araştırma alanları: Epistemoloji, Zaman Felsefesi (zaman ve insan ilişkisi), ütopya ve distopyalar, 19. ve 20. Yüzyıl bilim-kurgu edebiyatı.

ZAMANIN AKIŞI GERÇEK MİDİR YOKSA BİR YANILSAMA MI?

JOHN STEELE

ÇEVİREN: MÜLEYKE BARUTÇU

Paul Davies'in aklında pek çok şey vardır veya daha doğrusu aklında söyleyecek pek çok şeyi vardır. Arizona State Üniversitesi'nde fizikçi olan Davies, teorik fizik ve kozmoloji gibi soyut alanlardan daha somut olan Dünya'nın ötesindeki yerlerde yaşama dair çalışmalar yapan astrobiyoloji konularına kadar oldukça geniş bir yelpazede çalışmalar yürütür. Nautilus'un Davies ile muhabbeti kaçınılmaz bir şekilde Davies'in uzun bir süredir çalışma alanı olan zaman konusuna doğru sürüklendi. O röportajı yazıya geçirip, uzunluk ve akıcılığını düzenleyip sizler için hazırladık.

Zamanın akışı gerçek midir yoksa bir yanılsama mı?

Zamanın akması bir yanılsamadır ve dürüst olmak gerekirse buna katılmayacak çok fazla bilim insanı ve felsefeci tanımıyorum. Yanılsama olmasının nedenine gelirsek, öyle çok da düşünmeden, zamanın akışının kendisi ne anlama gelir? Bir şeylerin nehir gibi aktığını söylediğimizde, az önce bahsettiğimiz nehir parçasının şu an farklı bir yerde olduğunu söylemiş oluruz. Bir başka deyişle, nehir zaman bağlamında hareket eder. Fakat zaman, zaman bağlamında hareket edemez, zaman zamandır. İnsanların, zaman akmaz iddiasını değerlendirirken yaptıkları genel hata, zaman diye bir şeyin olmadığı, zamanın var olmadığı çıkarımını yapmalarıdır. Bu bir saçmalıktır. Zaman elbette ki vardır. Onu saatle ölçeriz. Saatler zamanın akışını ölçmez, zamanın aralıklarını

ölçer. Tabii ki, farklı olaylar arasında zamanın aralıkları vardır; zamanın ölçtüğü şey budur.

O hâlde zamanın aktığı düşüncesi nereden gelir?

Pekâlâ, bir benzetme yapacağım. Ayağa kalkıp, birkaç kez kendi etrafımda döndüğümü ve sonra da durduğumu varsayalım. O zaman, evrenin döndüğüne dair çok yoğun bir hisse kapılıyım. Öyle olmadığını kesinlikle bilsem de dönenin o olduğu düşünürüm. Ve tahminen bu yanılsamanın açıklaması burasıyla (aklımızla) ilgili ve tahminimce anılarımızla bağlantılı. Yani, bu bizim hissettiğimiz bir şeydir, zamanın kendisinin bir niteliği değildir.

İnsanların kafa yorduğu başka bir mevzu ise, zamanın akışını reddetmenin dünyanın asimetrisini reddetmek olduğu yönündedir. Elbette, dünyadaki olaylar yönlü bir ardışıklık içinde gelişir. Bir yumurtayı yere düşürdüğünüzü ve yumurtanın kırıldığını düşünün. Yumurtaların parçalarını birleştirdiğini göremezsiniz. Depremden sonra binalar yerle bir olur ve enkaz yığından çıkıp dikilmezler. Zaman da dünyanın asimetrisine dair gündelik hayattan pek çok örnek vardır; bu dünyanın bir niteliğidir. Zamanın kendisinin bir özelliği değildir ve bunun açıklaması için evrenin ilk hâline ve başlardaki durumlarına bakmak gerekir. Bu ise başlı başına muazzam, saygı uyandıran konudur.

Zaman akmaz, zamanın akıyor olduğu hissi psikolojinin bir parçasıdır.

Evrenin temel ilkesi zaman mıdır?

Zaman ve mekân, mevcut evrim teorilerimizi şekillendirdiğimiz ana çerçevedir, fakat bunların evrenin ikincil bir niteliği olarak ortaya çıkıp çıkmadığına dair bazı sorular vardır. Esasen evrenin kanunlarının mekân ve zaman öncesi nev'inden bağlamlarda geliştirildiği ve mekân-zamanın da bu yüzden daha temel bir şeyden ortaya çıktığı gibi bir durum da söz konusu olabilir.

Artık günlük hayatta üç boyutlu bir dünya ve tek boyutlu bir zaman deneyimliyoruz. Fakat Büyük Patlama'ya dönersek, her şeyin çok iyi tanımlandığı klâsik mekân-zaman denen mefhum belki de tamamen ortadan kalktı. Ayrıca evrenin Büyük Patlama içinden nasıl doğduğunu da tam mânâsıyla anlayabilmiş değiliz, fakat kuantum fiziğiyle ilgili bir şey olduğunu düşünüyoruz. Ve böylelikle sadece madde ve enerji dünyası değil, hatta mekân-zamanın kendisi bile evrenin özel ilk aşamalarının bir ürünüdür belki de. Bunu bilemeyiz. Araştırma yapmak lazım.

O hâlde zamanın kendisi nevezuhur mudur?

Mekân-zamanın ortaya çıkışı arasındaki ikilem, ikincil bir nitelik (yani bir şeyin daha önceden olan bir şeylerden geldiği ya da doğa tasvirimizin en alt düzeyindeki bir şey), benim kariyerimden önce başlamış ve hâlâ da varlığını sürdüren bir mevzudur. John Wheeler, tıpkı atomların elastik bedenlerin devamlılığına neden olması gibi, geometrinin ortaya çıkışına yön veren ilkel bir geometrinin olabileceğine inandı ve 1950'lerde bu düşüncelerini kaleme aldı. İnsanlar da bu varsayımı kurcaladılar.

Sorun, bu konu üzerine herhangi türden deneysel bir imzamızın olmamasıdır. Bunu sizler için yapan matematiksel modeller icat edebilirsiniz, fakat bunları test etmek epey umutsuz vakadır. Bence bunun nedeni çoğu insanın şöyle düşünmesidir; eğer bizim sürekli mekân ve zaman anlayışımızdan ayrılan tuhaf bir fikir var ise, bu da muhtemelen kendisini, atom çekirdeğinden 10 üzeri 20 kat daha küçük olan Planck ölçeği denen şeyde gösterir ve bizim şu anki en iyi ölçeğimiz bundan kat kat büyüklüğü olan tecrübe ölçeğidir. Kontrollü bir şekilde Planck ölçeğinden bir yerlere nasıl varabileceğimizi görmek oldukça zordur.

Eğer çoklu evrenler var ise, bunların ortak bir saati mi vardır?

Zamanın farklı gözlemciler ve farklı mekânlar ara-

sında döngülü karşılaştırılması, tek bir evrenin içinde bile hassas bir iştir. Diyelim ki bir kara delik yüzeyinin yakınlarındayken saatin hızı hakkında konuşuyorsunuz, o bahsedilen hız, burada Dünya'daki saatin hızından epey farklıdır. Öyleyse, tüm evrende bile ortak bir zaman yoktur.

Fakat şimdi, her biri bir anlamda kendi saatine sahip olan evrenlerden müteşekkil çoklu bir evren olsa, bir şekilde birbirlerine sinyal göndererek iletişim kurabilseler, iki tanesi arasında ancak döngülü karşılaştırma yapabilirsiniz. Sizin çoklu evren modelinize bağlıdır bu. Öne sürülen pek çok fikir vardır, fakat kozmologların üzerine sık sık konuştuğu (bir çeşit şişen bir üst yapıda bulunan kabarcıkların olduğu) bir yapı olduğunda, bir kabarcıktaki saatin hızını başka bir kabarcıktaki saatin hızı ile kıyasalamanın artık doğrudan bir yolu yoktur.

Zamanı anlamak konusunda yakın zamanda geliştirilen heyecan verici şeyler sizce nelerdir?

Zaman algısı üzerine laboratuvar ortamında yapılan çalışmalar beni özellikle çekiyor, çünkü bence gelecek yıllarda hızlı gelişmeler bu sayede olacak. Çok bilinen bir deneyden örnek verelim. Deney kapsamında insanlar belli bir zaman içinde görünüşte bir karar veriyorlar fakat kararların vaktinden biraz erken verildiği görülüyor, fakat onların kendi zaman algıları ve zamanın içindeki kendi eylemleri olaydan sonra bir çeşit düzenlemeye tabi olmuştur. Dünyayı gözlemlediğimizde, gördüğümüz şey görünürde tutarlı ve düzgün bir anlatıdır, fakat aslında beyin farklı duylardan gelen algı verileri tarafından bombardıman altındadır ve tüm bunları bir araya getirir. Bunları birleştirir ve sonra bilinçli bir benlik olduğu için tutarlı bir anlatı olarak sunar. Ve böylelikle, sorumlu olduğumuz ve her şeyin nizam içinde olduğu algısına kapılırız. Fakat aslında, bunların çoğu, olaydan sonra tazelenen anlatılardır.

Meselenin çarpıcı olduğu nokta elbette ki insanların ne zaman düşünce hızından çok daha hızlı bir şekilde gereğine uygun olarak cevap verdikleridir. Bilinçli bir karar ("top bu yönde geliyor; öyleyse şu tarafa hareket edeyim ve vurayım") verdikleri algısının aslında mümkün olmadığını görmek için bir piyanisti veya bir tenis oyuncusunu izlemek yeterlidir. Sinyallerin beyne ulaşması ve sonra motor sistemine geçip dönüt vermesi için geçen süre işe yaramazdı. Fakat yine de dünyayı gerçek zamanda gözlemliyor ve kontrol altında tutuyor olduklarına dair kuvvetli bir algıya sahiptirler. Bence bunların hepsi oldukça ilginç meselelerdir.

Temel fizik bağlamında, özellikle zaman hakkında

yeni bir gelişme var mıdır ki? Sanırım cevap pek de olmadığı yönünde. Bunun dışında yeni fikirler var tabii ki. Fakat hâlâ temel sorunlar olduğunu düşünüyorum ki bunlardan biri hakkında konuşmuştuk: Zaman nevezhur bir nitelik midir yoksa temel bir hususiyet midir? Zaman içinde dünyanın asimetrisi olan zaman ibresinin en uç kökeni hâlâ biraz tartışmalıdır. Bunu Büyük Patlama'ya götürmek zorunda olduğumuzu biliyoruz, fakat yine de bu bağlamda tam anlamıyla çözemediğimiz farklı meseleler vardır. Fakat bunlar, zamanın ölçümü bağlamında veya zamanın doğasına isnat edilen şeyler bakımından saçma denebilecek felsefi ve teorik meselelerdir.

Öyleyse zaman ölçümünü geliştirmek için bakışlarımızı deneyselci meslektaşlarımıza çeviriyoruz tabii ki. Bazı evrelerde bunlar öyle iyi olacak ki ortaya çı-

kan bazı tuhaf etkileri göreceğimizden hiç şüphem yok. Zamanın tersine simetrisinde görünüşte az bir temel kırılmanın olduğu yerde zayıf bir etkileşimle ilişkili olan bir dizi süreçlerden birinin genellikle kendisini göstermesine ve zaman içindeki fizik yasalarının simetrik olmasına rağmen yine de göze çarpan temel meseleler vardır. Fakat bu da oldukça mühim bir role sahiptir ve tam olarak evrenin geniş resmine nasıl uyduyuyla ilgilidir. Hâlâ bunun dışında bir şeylerin kurcalanabileceğini düşünüyorum. O hâlde hâlâ zayıf etkileşimin olduğu yerde kendisini gösteren tersine zaman asimetrisini keşfedebilecek ve bunun zaman ibresine nasıl uyacağına dair atom fiziği bünyesinde yapılabilecek deneyler vardır.

Kaynak: Nautilus

Müleyke Barutçu

Fatih Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünden lisansını ve Sosyoloji'den çift-nadalını tamamladı. "Sosyal mesafe", "göç", "toplumsal cinsiyet" konuları üzerine projeler ve çalışmalarda yer aldı. Çeşitli dergi ve online platformlarda yazarlık, çevirmenlik, editörlük deneyimleri edindi. Postmodern yazın, absürd drama, kültürel çalışmalar ve gündelik sosyoloji okumayı sever, playlist'inden "dünyadan sesler" hiç eksik olmaz.

“Zaman nedir?” diye sorduğumuzda aslında zamanın bir var olma gerçeğinden yola çıktığımızı söyleyebiliriz. Zamanın ne olduğu problemi dış dünyada var olduğu düşünülen bir zaman gerçekliğinden hareketle tartışılmıştır. Peki gerçekten dış dünyada bir zaman gerçekliğinden bahsedebilir miyiz?

Dış dünya gerçekliği dediğimizde bizden ve zihnimizden bağımsız olarak var olan her şeyi anlıyoruz. Bu basit tanım bizi zihnimizden bağımsız bir dış dünya gerçekliğine, nesnel bir varoluş durumuna doğru götürür (1). Fakat zamanla ilgili bir dış dünya gerçekliği sınaması yaptığımızda zamanın varoluşu ile zamanın bize görünüşü arasında bir uçurum olduğunu da fark ediyoruz. Bu uçurum zamanın anlaşılmasını güçleştirmekle beraber zamanın neliği üzerine farklı bakış açılarının gelişmesine de neden olmuştur.

İnsan zihninden bağımsız bir dünya ve onu zihniyle anlamaya çalışan bir öznedir bilgi problemini başlatan. Fakat bir özne-nesne etkileşiminden öte, bilmek eylemi, tüm süreçleriyle bir zihin işlevidir. Zihin, dış dünyada bulunanı tecrübe eder ve gerçek olduğuna dair bir bilince sahip olur (2). Bu anlamda karşımız-

daki sandalye, masa, insan, evren, Tanrı gerçektir ya da değildir diye bir yargıya da sahip olmuş oluruz.

Bu perspektiften baktığımızda zamanla ilgili şu soruları sorabiliriz: ‘Zaman gerçek midir?, dış dünyada zamanı elle tutulur, gözle görünür kılan neler vardır?, yoksa zaman sadece insan zihninin bir ürünü müdür?, zamanı tecrübe ediyor olmamız ve bunun farkında olmamız, onun, öznel zaman kategorisi içinde olmasını gerektirir mi yoksa öznenin bağımsız bir nesnel zaman gerçekliği var mıdır?’ Tüm bu sorular, felsefe tarihinde tartışılmıştır. Zamanın bir gerçekliğe sahip olduğunu söyleyen filozoflar (Aristoteles, İbn Sinâ gibi) olduğu gibi, gerçekliğinin bulunmadığını söyleyen filozoflar da (Septikler, McTaggart gibi) olmuştur (3).

“Gerçekten zaman nedir?” diye sorduğumuzda bizim bulduğumuz cevapların nesnel bir var olan olarak zamanın varlığını ortaya koyamadığını görmekteyiz. Biz bir algılama yaşıyoruz. Zihin bir akışı tecrübe ediyor. Fakat “bu akış zaman mıdır?” diye sorduğumuzda verdiğimiz cevap “işte bu zamandır” şeklinde değildir. Yani ontik bir zamanı biz günlük hayatımızda doğrudan tecrübe edemiyoruz. Akış

üzerinden ve zihnin bunu farkındalığı üzerinden dolaylı olarak yaşadığımız bir tecrübeyle bize varoluşunu hissettiren bir zamandan bahsedebiliyoruz, yani ontolojik bir zamandan. Dolayısıyla algı dünyamızın ilk tecrübesinde açığa çıkan bir zaman değil, doğal unsurlar üzerine gerçekleştirdiğimiz algılar üzerinden dolaylı olarak açığa çıkan ikinci bir tecrübeyle bir “zaman” gerçekliğini hissediyoruz.

Zamanın doğrudan tecrübe edilemeyeşi, doğal unsurlar üzerinden zamanın anlatılmasına neden olmuştur. Felsefe tarihine baktığımızda İlk Çağ filozoflarından bu yana zamanın hareket üzerinden anlatıldığını görüyoruz. Hareketin olması demek bir şeyin bir önceki hâlinde farklı bir noktaya geçişi veya değişimi olarak gözlemlenir. Bu iki durum arasındaki fark bize öncelik ve sonralık olarak gözükür. Bu durum Antik Çağ’da Aristoteles’in “zaman ve hareket birbirinin aynı mıdır?” problemini araştırmasına neden olur. Aristoteles, zamanın hareketle/devinimle aynı şey olmadığını, fakat bu ikisi arasında bir bağ olduğunun da inkâr edilmemesi gerektiğini söyler. O zaman “zaman hareketin ya da devinin nesidir?” diye sorar.

Devinen nesne bir şeyden bir şeye doğru devinir. Yani bir süreklilik vardır. Bu süreklilikte de “önce” ve “sonra”, bir yer içinde dizilişe sahiptir. Birinin ötekini izlemesinden dolayı “önce” ve “sonra” zamanda da vardır. Devinimi “önce” ve “sonra” açısından belirleyerek saptadığımızda, zamanı da anlıyoruz. Yani devinimdeki bu öncelik sonralığı algılamamızla, zamanın da geçtiğini söylüyoruz. Bu önce ve sonra aslında iki “an”ı tekabül eder dersek, zamanın ilerlediğini söyleriz. Ama an’ı tek olarak algılasak o zaman, zaman geçmemiş gibi görünür. Dolayısıyla bir devinim de yoktur orada. Önce ve sonrası algılamamız, zamanın geçtiğini duyumsatır bize. O hâlde zaman, önce ile sonraya göre devinin sayıdır (4).

Aristoteles’te sayılabilir olan zaman değil, devinimdeki “önce” ve “sonra”dır. Yani önceler ve sonralar sayılabilir. Önce ve sonraların sayılabilir olmasından dolayı “an” vardır. An’ın zaman açısından konumu da; zaman olmadığında an, an olmadığında zamanın olmamasıdır. Zaman, an aracılığıyla süreklilik kazanır ve bilinebilir.

An, zamanın bir parçası değildir. Nasıl ki nokta çizginin bir parçası değilse, an da bir sınır olduğundan dolayı zaman değil, zamanın bir ilineğidir. Ama aynı zamanda da sayı oluşturduğundan ötürü de bir sayıdır. Zaman, onunla saydığımız sayı değil, sayılan sayıdır. An, Aristoteles’te geçmiş ile gelecek zamanı birbirine bağlar. Dolayısıyla an, geçmiş zamanın sonu, gelecek zamanın başlangıcıdır ve bunları bağ-

layan bir sınırdır (5).

Hareket veya şeyler üzerindeki değişim bana bir sonrakinin bir önceki ile aynı olmadığını göstermektedir. Öncelik ve sonralık ilişkisi sürekli peşisıra gerçekleşmektedir. Dolayısıyla “önce” olan tekrar “sonra”nın akabinde gelemez. Eğer önce’ye 1 dersek sonra’ya da 2 dersek sonradan daha sonra gelen 3 olmaktadır. Tekrar 1’in karşımıza gelme olasılığı yoktur. Bu anlamda önceden sonraya doğru bir akış vardır ki biz bunu zamanın tek yönlü ilerlemesi olarak adlandırırız. Burada önce’ye Geçmiş, sonraya ise Gelecek dediğimizde önce ve sonrasıyı ayıran bir noktadan bahsetmem gerekir ki bu da Şimdi’dir. Zamanın bölümleri, zamanın hareket üzerinden dolaylı olarak tecrübe edilmesi gerçeğinden açığa çıkmaktadır. Peki zamanın bölümleri nerededir? Geçmiş gelip gitmiştir. Tekrar dönüp aynı geçmişi tecrübe etmek istesem elimde geçmişe dair hiçbir nesnel var olma durumunun olmadığını görürüm. Gelecek ise henüz gelmemiş, yaşanmamış olandır. Geleceğin de nesnel bir var olma durumu yoktur. Elimde tek ontolojik var oluş olarak Şimdi bulunur. Şimdi ise şimdi dediğim noktada geçmişe doğru yol almıştır. Bu durum zamanın bölümleriyle bir zaman gerçekliği tespit etmenin oldukça zor olduğunu bize göstermektedir.

Zaman, felsefenin ele aldığı, uğraştığı bir alandır fakat esasında bir fizik ve astronomi konusudur. Bu açıdan bakıldığında zamanın evrende bir gerçekliğinin olduğu söylenebilir. Çünkü zamanın ve mekânın olmadığı bir evrenin düşünülmesi insan zihnini oldukça zorlamaktadır. Olaylar ve olgular arasındaki tüm ilişkileri bizim görmemizi sağlayan, mekân ve zamandır. Zamanın bu gerçekliği, sabah güneşin doğuşu ve akşam güneşin batışıyla ilişkilendirildiğinde, “her gün aynı zamanı mı yaşıyoruz?” sorusunu da beraberinde getirebilir. Yani zaman ilerliyor ve bugün baz alınarak, “evren, dün’de ve yarın’da farklı şeyler mi yaşıyor yoksa evren aslında her gün yeni baştan aynı zamanı mı tekrarlıyor?” diye düşünürüz. Burada değişim ve hareket kavramlarının devreye girmesi kaçınılmazdır. Çünkü evren aslında her gün yeni baştan aynı sisteminde devam ediyorsa tekrarlanan bir günden bahsedebiliriz. Bu noktada değişen sadece, o evren içerisinde yaşayan insanın aklı ve ürettikleri olmaktadır. Yani evren sabit, her gün aynı şeyler evren için geçerli ve fakat insan sürekli değişen ve eylemleriyle ileriye doğru üreten bir varlıktır. Fakat bunun böyle olmadığı evren sistemi için de artık aşikardır. Çünkü evrenin de bir yaşı olduğundan bahsedilmektedir. Bu, tüm evren içinde geçerli “önce” ve “sonra” kavramlarının olduğunu bize gösterir. Fizik çalışmaları bize gösteriyor ki, Big Bang teorisi gereği evrenin bir başlangıcı vardır ve Entropi

teorisi ile de evrende bir sona ve bozulmaya doğru gidişin olduğu ifade edilir. Bu elbette ki kanıtlanmış bir teori olmamakla birlikte, evrenle ve evrende varlığını tecrübe ettiğimiz zamanla ilgili bize şunu söylemektedir. Evren her geçen gün yaşlanmaktadır ve bu ölçülebilecek bir zamanın bize var olduğunu göstermektedir.

Fizik bilimi evrende bir zamansal gerçekliğin olduğunu ve bunun nesnel ve ölçülebilir bir gerçeklik olduğunu söyler. Bu yüzden “evrenin zamanda bir başlangıcı var mıdır?” ya da “gün gelecek evren sonlanacak mı?”, “evrenin başlangıcı kabul edilen büyük patlamadan önce bir zamandan bahsedebilir miyiz?” tarzında sorular fizik dünyayı o dönemde de, şu anda da meşgul etmektedir. Fakat günümüzde bu sorular canlılığını korumakla birlikte yerini daha kompleks sorulara bırakmış ve “zamanda geriye gidiş mümkün müdür?” ya da “gelecek zaman şimdiden bilinebilir mi?”, “zaman yavaşlatılabilir ya da hızlandırılabilir mi?”, “zamanın belli bir yönü var mıdır?” şeklinde sorular zaman ekseninde merak konusu olmaya başlamıştır.

Biliyoruz ki zaman sadece evrendeki ölçümlerle ilişkili, başlangıç ve sona dair çizilmiş bir çizginin üzerindeki duraklar olarak da anlatılamaz. Çünkü zamanı tecrübe eden bir zihin ve bu tecrübenin yönlendirdiği bir zamandan da bahsedebiliyoruz. Yani zihnin sahip olduğu yetiler bize zamanın ne olduğunu daha net göstermektedir. Dolayısıyla evrende hem bir nesnel zaman varoluşundan hem de insanın tecrübe ettiği ve var ettiği bir öznel zaman gerçekliğinden birbirini dışlamadan bahsedebiliriz. Nitekim Aristoteles’in zamanla ilgili yorumlarına baktığımızda, zamanın varlığının hem nesnel olarak bir gerçekliğe sahip olduğunu hem de zamanın zihinde düşünülen bir olgu olduğunun anlatımı vardır. Yani düşünen bir zihin olmadan, Aristoteles’in ifadesiyle “sayı sayanın varlığı olanaksız olduk da, sayılabilir bir şeyin olması da olanaksız” iken, zamanın gerçekliğinin olması bir şey ifade etmez (6).

Aristoteles’in sayı sayanın varlığı olmadığına sayılabilir olanın da mümkün olmayacağı düşüncesi zamanın sadece nesnel bir gerçeklik olarak tartışamayacağını göstermiştir. Zaman esasında onu tecrübe eden insan zihninden bağımsız anlaşılamayacaktır. Hatta zaman öyle bir şeydir ki insan tüm insanlarla beraber, zamanı, pratik hayatı üzerinde nesnel bir biçimde yaşar fakat zihninde kendine ait bir zamanı da ayrıca yaşar.

Zamanın bir özne tarafından dolaylı yollardan tecrübe edilen bir olgu oluşu ile bir öznenin zihninde mevcut bir gerçekliğinin olması, öznel ve nesnel

zaman konusunun genel çerçevesidir. Bu ikisinde de ortak gibi görünen bir durum karşımıza çıkar ki bu *süreklilik* diye ifade edebileceğimiz durumdur. Aslında süreklilik, öznel ve nesnel zamanda aynı şekilde karşımıza çıkıyor gibi görünür; fakat aynı anlama gelmezler (7). Yaşam deneyimimizden hareketle yaşama dünyasındaki zaman ve süreklilik ile, matematiksel kavramlarla tanımladığımız süreklilik birbirinden ayrılır. Yaşantı sürekliliği dediğimizde, aslında Bergson’un *süre*’sinden bahsediyoruz yani zihinde akıp giden, içsel ve psikolojik bir zamandan. Matematiksel süreklilik ise Aristoteles’in sayılabilir an’larına tekabül eder ki, bu noktada sayı da sonsuzdur zaman da sonsuzdur. Birinde yaşamın içselleşmesi ve öznel olarak bütün zaman akışının algılanması varken ve bu algılamaya psikolojik durumlar da dâhil oluyorken, diğerinde zamanın, her hareketin sayılabilir olmasından dolayı ölçülebilmesini temel alan bir akış ve süreklilik vardır. Dolayısıyla biri niteliksel zamana karşılık gelirken diğeri niceliksel zamanı gösterir. Yani birinde saati kullanırız, diğerinde süreyi. Bu iki zaman da birbirinden ayrılmadan ve biri diğerini baskılamadan, kendi dünyamızın gerçekliğini oluşturmaktadır. Bir kişi, çok sevdiği birini beklerken saate bakar ve o sürenin geçişini ölçümler. Zaman ona çok yavaş akıyormuş gibi gelir. Yine aynı insan hiç sevmediği birini, diğerini beklediği zaman kadar bekler ve zaman ona çok hızlı akıyormuş gibi gelir. Bu kişinin, iki durumda da, tecrübe ettiği zaman aralığı saat bazında aynıdır. Yani fiziksel bir zamana dâhildir. Fakat içsel olarak yaşadığı zaman süresi, yaşadığı bu iki durumda farklılaşmıştır. Bu kişi, ne nesnel zamandan ayrılmış ne de içsel yaşadığı zamanı terk etmiştir. Yaşadığı bu durum, hem nesnel hem de zihinsel olarak zamanı gerçek kılmıştır.

Zihinsel bir zamandan ve içsel akıştan etraflica bahseden ilk kişi Orta Çağ filozoflarından Augustinus’tur. Augustinus, zamanı var eden bir zihinden bahsederek, ölçümlerle zamanı anlayamayacağımızdan ve bunun gerçek bir zaman olmayacağından bahseden önemli bir düşünürdür.

Augustinus konuya, zamanın ne olduğunu bildiğini ama anlatmaya gelince anlatamadığını söyleyerek başlar. Zaman konusunda anlattıkları ise kendi kişisel deneyimleriyle birlikte, zamanın öznel bir yapısının olduğunun anlatılmasıdır.

Augustinus’a göre zaman Tanrı’nın bir yaratımıdır. Dolayısıyla Tanrı yaratmadan önce zaman diye bir şeyden bahsedemeyiz. Augustinus, evrendeki gezegenlerin hareketlerinden bağımsız bir zaman anlayışından bahseder ve gökyüzünde cereyan eden

hareketin, zaman olduğunu söylemenin doğru olmadığını ifade eder. Çünkü *“gökyüzünde hareketin durması durumunda yeryüzünde çömllekçinin tekerleği dönmeye devam etse, onun deveranını ölçebildiğimiz bir zaman olmayacak mı?”* diye sorar. Dolayısıyla tekerleğin dönmemesinin bir gün olduğunu söylemeyeceğim gibi, gökcisimlerinin deveranının da zaman olduğunu söyleyemeyiz, der ve göksel cisimlerin hareketi zaman değildir, diye ifade eder (8). Bir cisim hareket ettiğinde hareketin süresini, yani hareketin başladığı andan bitişine kadarki süreyi ölçmemizi sağlayan, zamanın kendisidir. Bir cismin hareketi başka bir şey, onun hareketinin süresini ölçmemize yarayan araç başka bir şeydir. Biz zamanı araç olarak kullanıp, cismin hızını ve duruşunu hesaplarız. O hâlde cismin hareketi zaman değildir, cismin hareketini ölçmeye yarayan şey zamandır (9). Burada Antik Çağın meşhur hareket-zaman bağıntısı ve özdeş olmaması durumu anlatılmaya çalışılmaktadır. Yani zaman ve hareket özdeş değildir.

Augustinus’a göre Tanrı’nın yarattığı bu zaman/an, ancak akıp giderken ölçülebilir. Bu yüzden sadece şimdiki zamanı ölçebiliyoruz, der. Geçmiş zaman ve gelecek zaman, şu an reel olarak var olmadığı için ölçülemez. Çünkü olmayan bir şeyi ölçemeyiz. Biz ancak şimdiki zamanı şu an, akıp geçerken ölçebildiğimiz için geçmiş ve gelecek zamanın açığa çıktığını görüyoruz (10). Bu noktada Augustinus, geçmiş ve geleceğin şimdi’ye bağımlı olduğunu ifade eder ve üç farklı zaman –geçmiş, şimdi ve gelecek– olduğundan bahsedemeyeceğimizi söyler. Bunu ancak şöyle söyleyebiliriz: Geçmişte yaşananların şimdiki zamanı, şimdi yaşananların şimdisi ve gelecekte yaşanacakların şimdiki zamanı. Tüm bu zamanların merkezi ise Augustinus’a göre ruhumuz/zihnimizdir. Ancak zihnimizde bu üç zamanı yaşadığımızı söyleyebiliriz (11).

Augustinus’ta zamanı, zihnimizde tutarız ve yaşarız ve yine zihnimizle zamanı ölçeriz. Geçip giden her olay zihnimizde bir iz bırakır. Biz de, o andaki izi ölçeriz. Yani zaman, zihnimizdeki izleri ölçer. Zihnimizin Augustinus’a göre 3 işlevi vardır: Bekleme-Dikkat Kesilme ve Hatırlama. Bu işlevler vasıtasıyla zihin; beklediği geleceği, dikkat kesildiği şimdiki zaman aracılığıyla, hatırladığı geçmişe taşıyor. Gelecek zaman yok ama aslında zihnimde var, geçmiş zaman artık yok ama zihnimde izleri var. Şimdiki zaman akıp gidiyor ama dikkat onu da zihnimde var ediyor (12). Yani zaman, zihnimde yayılarak akıp gidiyor.

Zaman aslında Augustinus’ta varlık alanına ait değildir. Var olan olarak, var olmayana daha çok ait-

tir. Bizim algılarımız zamana ait bir uzanımı verir. Bu uzanım çoğu kez zamanın içindedir. Ruh bizzat zamanların içinde yayılır ve şimdiki zamanda kalır. Şimdiki zaman geçmişteki şimdiki zaman, şimdiki zamandaki şimdiki zaman ve gelecekteki şimdiki zamandır. Bu yüzden “varolan şimdiki zaman” ile “varolan bilinç” ve yönelimsellikleri özdeştir. Yani zamanın varlığıyla, bilincin varlığı aynı zamandır (13).

Zihinsel zamandan bahseden filozoflara baktığımızda zamanın niteliğine vurgu yapıldığını görürüz. Bu durum zamanın sadece içsel veya zihinsel bir yolla gerçekliğinin kabulünün ötesinde “zaman tecrübesi” diyebileceğimiz bir konuyu da karşımıza getirmektedir. Aslında bir “kendini gerçekleştirme imkânı olarak zaman” diye de bahsedebiliriz bundan. Akıp giden olayların ardışıklığının gerçekleştiği/fark edildiği yer, zihindir. Zihindeki öncelik ve sonralık ilişkisi ve bilincin geçmiş bir olayı düşünürken, anı yaşaması, zamanın nesnelliğinden ziyade zihinselliğini göstermektedir. Yani yaşayan bir zihin için zaman, algıladığımız ve duyumsadığımız her şey üzerine yapışmış ve dolaylı yoldan tecrübe ettiğimiz bir olgudur. Örneğin, gördüğüm bir nesnenin eski mi yeni mi olduğunu, gözlemlerim sonucu algılayabilirim. Bu algılamam sadece nesneyi görmek üzerine değildir, gördüğüm nesnenin nasıl bir yıpranmışlığa sahip olduğunu fark etmem ve nesnenin önceki hâli ile sonraki hâli arasındaki değişikliği tecrübe etmem üzerinedir. Dolayısıyla evrende karşılaştığımız tüm durumlar üzerinde bir zaman deneyimimizi de işletiyor durumundayız. Bu durum bilincin öznel yapısından dolayı her kişide aynı şekilde gerçekleşmez. Yani zaman tecrübemizin de kişiden kişiye, zihinden zihine farklılaştığını söyleyebiliriz. Bu da bir insanın diğer insanlardan farklı bir yaşantıya sahip olmasını sağlamaktadır.

Bu bağlamda zihin-zaman ilişkisini değerlendirdiğimizde filozofların hem zamanı farklı yorumladıklarını hem de ortak bir payda yani insan zihninde zamanı var ettiklerini görüyoruz. Felsefe tarihinde filozoflara baktığımızda ortak bir öznel zaman anlayışına rastlamıyoruz. Augustinus’un öznellik felsefesine giden yolu açmasıyla başlayan süreçte, aşkınsal bilinç ile zirve yapan Kant (14) ve en nihayetinde Heidegger’e giden yolda bu filozofların, zamanın zihinle ilişkisini, düşünmeyle ilişkisini ve zamanın insan yaşantısını belirleyen yönünü anlatmaları anlamında farklı öznel zaman geliştirdiklerini görmekteyiz. Örneğin Kant, zamanı zihnin bir yetisi olarak görür ve tüm tecrübe dünyası için de zaman, insan zihninde, olmazsa olmaz bir konuma sahiptir. Bu sayede insan dış dünyadaki zamanın varlığını deneyimler.

Ama Bergson'da bu zaman anlayışı bambaşka bir şekil alır ve "süre" olarak bir anlama sahip olur. Ona göre, insan zihninde bir yayılımla ben süre'yi yani gerçek zamanı bilebilirim. Heidegger'de ise zaman, varolanın zamansallığı olarak bir anlama sahip olur ve Dasein'in varoluşu zamansallığında gerçekleşir. Dolayısıyla saat, an gibi kavramlarla değil, geleceğe yönelmiş varolanla zamansallık kurulur.

İnsan dış dünyada zamansız ve mekânsız hiçbir deneyim düşünememektedir. Olay ve olguların algılanması, deneyim dünyamız ve diğer tüm varlıklarla ilişkilerimiz bir mekân üzerinde ve bir zaman boyutunda yaşanmaktadır. Bu mekân ve zaman bizim tüm dünyamızı kuşatır. Bu kuşatılmışlık altında zamanı anlamak demek, zamana bir anlamda nesne muamelesi yapmak demektir. Bu noktada karşımızdaki evren ve evrenin doğal unsurlarının zamanı var eden yönlerini açığa çıkarmaya çalışırız. Bu, zamanı, özne karşısında konumlanmış bir nesne gibi görme eğiliminden kaynaklanır. Bu, zamanın anlaşılmasının bir yoludur. Başka bir yolu daha vardır ki bu da zamanı kendi içsel yaşantımızın bir gerçekliği olarak görme üzerinedir. Bu görme tarzı, zamanın, zihnin öznel yapısında yer alan bir unsur olarak değerlendirilmesini gerektirir. Bu noktada zaman, insan zihninde var olan, öznel, ideal ve de aynı zamanda insanın tüm yaşantısının ufku ve varoluşunun hazırlayıcısı olarak görülmektedir. Bu bağlamda insan için zamanın bu iki yönünün de gerçeklik bağlamında var olduğunu söyleyebiliriz.

Bu gerçeklik, hem günlük hayat pratiğinde bize kolaylık sağlayan bir zaman gerçekliğini hem de insan varoluşuna imkân sağlayan ve bir zihinle anlam kazanan zaman gerçeğinin konuşulmasına neden olmuştur.

Dipnotlar

- (1) Cevizci, 1999: 377.
- (2) Kleinknecht, 2007: 20.
- (3) Sarıkavak, 1997; Topakkaya, 2013.
- (4) Aristoteles, 2012: IV, 219a 1.
- (5) Aristoteles, 2012: IV, 219b 10 -223a 20.
- (6) Aristoteles, 2012: IV, 223a 20
- (7) Casriner, 2008: 144.
- (8) Augustinus, 2010: 384.
- (9) Augustinus, 2010: 386.
- (10) Augustinus, 2010: 382.
- (11) Augustinus, 2010: 381.
- (12) Augustinus, 2010: 393.
- (13) Streubel, 2006: 47.
- (14) Ricoeur, 2013: 97.

Kaynaklar

- ARISTOTELES. (2012). *Fizik*, Çev: S. Babür, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- AUGUSTINUS. (2010). *İtirafılar*, Çev: Ç. Dürüşken, İstanbul: Kabbacı Yayınevi.
- CASRIRER, Ernst. (2008). *Rölativite Teorisi Üzerine Felsefi İnceleme*, Çev: M. Köktürk, Ankara: Hece Yayınları.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999, Paradigma Yayınları.
- KLEINKNECHT, Reinhard. (2007). "Olay ve Gerçeklik Zamanı", Çev: M. S. Genç, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, (17-44).
- RICOEUR, Paul. (2013). *Zaman ve Anlatı: Dört- Anlatılan (Öykülen) Zaman*, Çev: U. Öksüzan, A. Altınörs, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- SARIKAVAK, Kazım. (1997). "İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ ve Gazâlî'de Zaman Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 25, (52-71).
- STREUBEL, Thorsten. (2006). *Das Wesen Der Zeit - Zeit und Bewusstsein bei Augustinus, Kant und Husserl*, Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann.
- TOPAKKAYA, Arslan. (2013). *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

YAZAR

Feyza Ceyhan Coştu

1979 yılında Almanya'da doğdu. 2003 yılında Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümünden mezun oldu. 2006 yılında Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Felsefesi Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisansını tamamladı. 2015 yılında ise, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Felsefe Tarihi Bilim Dalında Doktorasını tamamladı. Çalışma konularını Zaman Felsefesi, Etik ve Son Dönem Osmanlı Düşüncesi oluşturmaktadır. Kitap çalışmaları, hakemli dergilerde yayımlanmış telif makaleleri, ulusal ve uluslararası sempozyum/kongre bildirileri bulunmaktadır. Halen, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı başkanlığı görevini yürütmektedir.

FİZİKÇİLERE GÖRE ZAMAN SADECE ZİHNİMİZDE VAR OLABİLİR

BEC CREW

ÇEVİREN: MERVE ERDOĞDU

Evrensel zaman artarak ilerleyen bir şey değil.

Günlük hayatlarımızda yüzleştığımız baskıların arasında, zamanın doğasının en derin etkiye sahip olduğuna karşı çıkmamız mümkün değildir. Günlerimiz, haftalarımız, aylarımız ve yıllarımız geçtikçe zaman geçmişten günümüze, oradan da geleceğe doğru akar ve asla tersi şekilde işlemez. Fakat evrenimizi yöneten fizik yasalarına göre, zamanın hangi yönde seyahat ettiği fark etmeksizin, aynı şeyler yine de gerçekleşecektir. Fizikçiler şimdi de, yerçekiminin evrendeki her bir nesneyi ileri-hareket yönüne doğru itecek kadar güçlü olmadığını iddia ediyorlar.

Bu durumda bizim bildiğimiz şekliyle zaman, gerçekten mi yoksa sadece kendi zihinlerimizde mi var? Her şeyden önce, zaman oku diye adlandırılan kavramın üzerinden kısaca geçelim.

İleri yönlü zaman oku sayesinde gençler yaşlanır, geçmiş ise bir zamanlar gelecek olan bugüne dönüşür. Çırpılmış yumurtalarınızı eski hâline getiremez, kırılmış bir bacağınızı da control-z tuşu ile geri alamazsınız.

Lâkin eğer bir saniyelğine kendi perspektifimizi unutup, durumumuzdan uzaklaşır ve evrene bir bütün olarak bakarsak, söyleyebileceğimiz kadarıyla, evrenin davranışını yöneten tek şey fizik yasalarıdır.

Sorun da şu ki; bu yasalardan sadece ve sadece bir tanesinin tamamıyla zamansal olarak tersine çevrilebilir olduğu düşünülmektedir ki bu da zamanın ileri veya geri doğru aktığının bir önemi olmaksızın aynı etkilerin meydana geleceği anlamına gelmektedir.

Lee Billings, Scientific American dergisinde şöyle söylüyor. “İster Newton’ın yerçekimi yasası, Maxwell’in elektrodinamik bilimi, Einstein’ın özel ve genel görelilik kuramı veya kuantum mekaniği, evrenimizi en iyi tanımlayan tüm denklemler, zaman ileri de aksa geri de aksa mükemmel bir şekilde çalışmaktadır.”

Evrendeki zamanın tersine çevrilebilirliği özelliğinin bir diğer örneği de yerçekim gücüne göre bir yıldızın yörüngesinde dönmekte olan bir gezegenin izlediği yoldur. Brendan Cole bu yılın başlarında şöyle bir açıklama yapmıştır: “Zaman ileri de aksa, geri de aksa, gezegensel yörüngeler tamamen aynı yolu izleyeceklerdir. Tek fark yörüngenin yönü olacaktır.”

Bu durumda zaman nesnel midir? Bu Einstein’ın özel görelilik teorisinin anlattığı şey olabilir, yine de termodinamiğin ikinci yasası diye adlandırılan küçük bir konu daha var.

Termodinamiğin ikinci yasasına göre, zaman geçtikçe, evrendeki kargaşa, diğer bir deyişle entropi, daima artacaktır. Çırpılmış yumurta örneğindeki gibi, bir kere bozuldu mu, geri döndürülemez ve belli bir sisteme uygulanan kargaşa miktarı azaltılamaz.

Cole şu şekilde bir açıklamada bulunuyor. “Fizikçiler, bu sebepten ötürü, zaman okunun kaynağı olarak ikinci yasa üzerinde isteksizce uzlaştılar: Bir şey gerçekleşince karmaşa daima artmak zorundadır ki bu da zamanın sadece tek bir doğrultuda ilerlemesini gerekli kılar.”

Tüm bunlar size biraz karmaşık geldiyse, sebebi ger-

çekten karmaşık olması.

Birçok fizikçi, yerçekiminin yeterli miktarda küçük parçaları birbiriyle etkileşim içine girmesine zorlarsa, ileri yönlü zaman okunun oluşacağını ve entropinin artacağı üzerine tahmin yürütmektedirler. Bir kez bu küçük parçalar çok daha büyük şeylerle etkileşime girmeye başladı mı kurallar daha yönsüz bir evrenin lehine şekillenecektir.

Fakat bunun işe yaraması için, entropinin artmış olması gerekir ki bu da evrenin şu an olduğundan daha düzenli bir şekilde başlamış olmak zorunda olduğu anlamına gelir. Bu da zaten fizikçilerin zamanın ileri, geri, yana, hangisi olursa, aktığı paralel evrenlerin var olduğunu iddia ederek açıklamaya çalıştıkları bir kavramdır.

Modern bilimin en büyük çıkmazlarından birinin özünü öğrenmek amacıyla, birkaç fizikçi tüm bu çılgınlığın arkasındaki gücün yerçekimi olduğu savını test etmeye karar verdiler. Parçaların zaman oku tarafından yönetilmelerinden, evrenin yönsüz yasası tarafından yönetilmelerine geçişinin düşünüldüğü nokta uyumsuzlaşma olarak bilinmektedir.

Nick Stockton'ın Wired Dergisi'nde uyumsuzluk kavramını en belirgin şekilde açıklayan hipotezin, uyumsuzluğu kuantum ve klâsik mekanik arasındaki bağlantıların yerçekimi sayesinde silindiği zaman olarak tahmin eden Wheeler-DeWitt denklemi olduğunu açıklamıştır.

Fakat Harvard Üniversitesi'nden fizikçi Dmitry Podolsky ve Astellas Global Regenerative Medicine'de başkanlık yapan Robert Lanza, Wheeler-DeWitt denklemi üzerinden yerçekimi ölçümleri yürüttüler ve matematiksel işlemleri yapınca denklemin, zamanın ileri yönlü hareketinin tamamıyla nasıl ortaya çıktığını açıklamadığını buldular.

Sonuçlarına göre, yerçekimi etkisinin aslında evrensel zaman okunun nedenini bulmada çok yavaş bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır.

Stockton'un ifadesine göre eğer ki yerçekimi, moleküllerin daha da büyük bir şeye çözüldüklerinde, moleküller arası etkileşimi elinde tutan güç olmak için çok zayıf kalıyorsa, yerçekimi molekülleri zaman yönünde aynı tarafa zorlayacak kadar güçlü olması mümkün olamaz.

Lanza Discover Dergisi'nde şu şekilde yazmıştır. "Makalemiz, zamanın sadece geçmişten geleceğe tiktaklarla ilerleyerek var olmadığını, daha ziyade gözlemcinin olayları deneyimlemesiyle ilgili bilgiyi saklama yeteneğine dayanan, gelişmekte olan bir özellik olduğunu göstermektedir."

Bu da zaman oku kavramının nesnel olduğunu ve bizler olan gözlemci tarafından belirlendiğini ileri sürmektedir. Lanza Wired Dergisi'nde şu şekilde belirtmiştir: "Görelilik üzerindeki çalışmalarında Einstein zamanın gözlemciye bağlı olduğunu göstermiştir. Bizim çalışmamız bir adım daha ileri giderek aslında gözlemcinin zamanı yarattığını savunuyor."

California Berkeley Üniversitesi'nden çalışmalara dâhil olmamış olan Yasunori Nomura, Dmitry ve Lanza çiftinin uzay saati yapısını dikkate almadıkları ve hiç kimsenin gerçek olduğuna emin bile olmadığı "gözlemci saati" kavramını denkleme uyguladıklarına dikkat çektiğinden, bu fikir elbette tartışmalı olmuştur.

Nomura cevabın zaman kavramının, gözlemcileri sisteme dâhil etmeden matematiksel olarak tanımlanıp tanımlanamayacağına dayalı olduğunu söylemektedir.

Evrendeki zamanın garipliğini açıklamak istiyorsak, henüz oraya kadar gelmiş değiliz, ama Lanza ve Podolski'nin belirttiğine göre belki de bir şeyi gözden kaçırıyoruz. Araştırmacıların da bu senenin başlarında belirttiklerine göre acaba karanlık enerji diye bir şey var olabilir mi?

Kaynak: Science Alert

ÇEVİRMEN

Merve Erdoğan

Hacettepe Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı mezunu olarak 6 yılı aşkın bir süredir İngilizce öğretmeni olarak çalışmaktayım. Aynı zamanda sosyoloji eğitimimi Açık Öğretim Fakültesi üzerinden gerçekleştiriyorum. Şiddetsiz ve huzurlu bir dünya düşünüyorum fakat buna inancım giderek azalıyor. Bu yüzden de kitaplar, müzik, yeni yerler görmek ve yeni şeyler öğrenmek kısa günün kârı olarak hayatıma renk katıyor.

by Ayhan Şahin

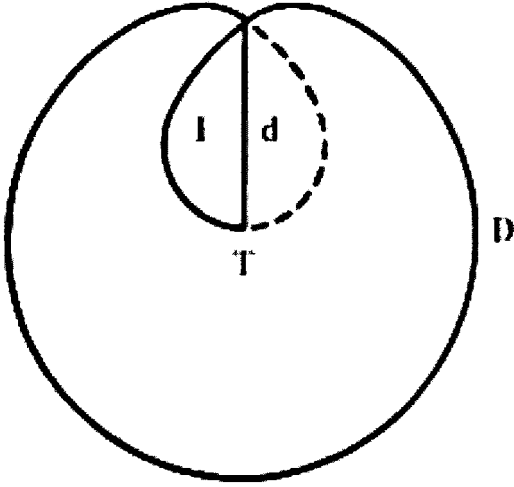
“Şu an yaptığım yazma eylemi ile sizin şu an yerine getirdiğiniz okuma eylemi...” (1) Althusser, burada incelikli bir şey yapar. “Şu an” kelimesini iki kez üst üste kullanır ve iki “şu an” arasında herhangi bir zaman aralığına işaret eder. Dipnota da şunu yazar: *“ben bu satırları 6 Nisan 1969 günü yazıyorum, sizlerse canınız istediği zaman okuyacaksınız...”* Yani (o basmakalıp kişisel gelişim zirvalarının öğütlediği gibi); “geleceği tahmin edip, ne istediğimi belirlemek” bir kenara, “şimdiki zaman” yalnızca gelecekte okunabilen, zaten kendi içerisinde paradokslarla yarılmış, onlarla ayakta tutulan ve kusursuz olmasının tek yolu bu kusurlardan geçen antagonizmalarla kat edilmiştir. Ben ise bu öngörülemez sürece, geri zamanlı hükümlerle saplanıp kalmışımdır; yani bir anlamda (tıpkı Althusser’in o satırları yazarken kovalandığı gibi) gelecek tarafından kovalanıyım.

Bizi kovalayan bu gelecek, kendi tespit ettiğimiz olası eğilimlere ölümcül bir müdahaleye işaret etmez. Kısaca şuna değinmemiz gerekir: Kant sonrası Alman idealizminde zaman ve uzam, indirgenemez biçimde tüm potansiyelleri önceleyen, onların fiiliyata döküleceği bir zorunluluktur; ayrıca bu kategorik ağın dışında kalan, kendisini daha önceki ihtimallerin arasına kazıyan, tüm bu olanaklar zinciri tarafından kapsanmasa da ortaya çıkabilen fenomenin uzamıdır. Kantçı transandantal zaman-uzam ikilisi, fenomene apriori bir dayatmadır. Burada numen, fenomenin gerçek nedenidir.

Bilinmeyene yapılan bu gönderme, henüz koyutlanmamış, içerilmemiş (olmasına karşın) nesnel gerçeklik olarak da varsayılmamalıdır. O, bizim tecrübemizin sonluluğuna işaret ederek onu sınırlarken; benlik, numenal şeyler tarafından etkilenecek, onların aktif olarak sentezlenmesiyle, uyaranları fenomenal gerçekliğe dönüştürür. Burada olumsuzlanarak ulaşılan şey numen değil fenomendir, fakat yine de numene sadece negatif bir göndermeyle erişebiliriz.

Bu bağlamda kimilerine göre Hegel, Kant’ın sadece radikalleşmesinden ibarettir ve Kant’ın metafiziği yok etme yolunda atmaya cesaret edemediği bir adım atar: aynı uzamın içerisindeki potansiyeller, transandantal bir boşluğun içerisinde gözüken (apriori) bir biçimsel çerçevede değil, içerik ve biçim arasındaki boşluğun içeriğin kendisine geri yansıtıldığı, deneyimimizin kendi paradokslar ağına içkin olarak, yani:

“Kültün kendisinin eylemi öyleyse bir iyelikten arı vazgeçme ile başlar, öyle ki iye bunu görünürde kendisine hiçbir yarar sağlamayan bir yolda döküp saçmakta ya da duman içinde yükselmeye bırakmaktadır. Böylelikle arı bilincinin özü önünde tüm mülkiyet iyeliğini ve hakkını ve bundan yararlanımı, kişiliği ve edimin ‘kendî’ye geri dönüşünü yadsımakta, ve edimi kendisinden çok evrensele ya da tanrısal Varlığa yansıtılmaktadır.—Oysa, evrik olarak, varolan tanrısal

Varlık da bu edimde yokolmaktadır. Adanan hayvan bir tanrının simgesidir, yenilen meyveler yaşayan Se-rez ve Baküs'ün kendileridir... (718. ss.286) (2)

Lacancı biçimde söylersek; bu Büyük Öteki'nin namevcudiyetidir; potansiyeller ağının hepsi-değil oluşunu, yani gösterenler ağının çoklu dizgisi içerisinde, kuralı oluşturan istisnayı imâ eder. Yasadan kaçan en az bir söylem sayesinde, yasanın (Öteki'nin) paradoksal namevcudiyetin üretilişini elde ederiz. Bu namevcutluğun pozitifleşmesi geri zamanlı bir yargıyla yaratılır. Burada yaratılan "ye-ni"den kasıt, gelecekteki "yeni" değil, geçmişteki yeniliktir. Gözden kaçan fiiliyatın yeni bir hükümle meydana çıkmasıdır. Daha sonra bu yücelik yanlış bir yerde, gelecekte aranmaya başlanır. Hegel her ne kadar böyle bir gelecekte okumayı reddetse de (elde edebileceğimiz tek bütünlük "şu an"ın paradoksal bütünlüğüdür) yine de geçmişte geri dönüşlü şekilde şimdiki zamanın içerisinde kurar; Tin "şimdi"de yaratılır, gelecek şimdiden kontrol edilebilir, fakat bu durum ne olursa olsun bizi geleceğin hayaletiyle baş başa bırakır. Bu gelecek; varlığa müdahaleden sonra, tasarlanan şeyden bambaşka bir sonuç elde etmemiz bakımından bir hayalettir. Geçmiş ve gelecek, şimdinin paradokslar ağına gömülüdür, yani mutlak kendi kendisini sonucu olarak mutlak, sonucu başlangıcı olarak ve ön-varsayımı geri-zamanlı olarak koyutlanır.

Geçmiş ile gelecek arasındaki kopuşu belirlemek, geçmişin içerisinde, yani gelecekte belirlenmemiş hâlden önceki hâliyle, geçmiş ile geleceğin geri-zamanlı koyutlandığı konum arasındaki boşluğu da anlatır. İşte bu ikisi arasında kalan hiçlik, bizi kavramların sıfırdan ortaya çıktığı yanılsamasına sürükler. Oysa bu gelecekte beklenen haz dolu umut, Hegel'in deyimiyle; *çoktan koyutlanmış önvarsayım-*

lardır. Burada kavranamayan şey, geçmişin, gelecekte belirlenmesinden önceki hâli değil, aslında geleceğin ta kendisidir.

Bu noktada yüzümüzü, çoğunlukla Kant ve Hegel arasında bir köprü kuruyormuş gibi (yanlış) algı-lanan Fichte'nin "Ben"ine dönmemiz yaralı olacaktır: Ben'in ben'e eşit olması, özünde antagonistiktir. Bu çelişki ben-olmayanla dışsallaşır. Lacan'ın kuramına aşına olanlar aradaki bariz benzerliği fak edeceklerdir. Fakat bu ben-olmayan Lacancı anlamıyla Öte-ki'ne denk düşmez. Ben'in kendi öz-dolayımının dışında kalan bir alan, yani; boşluk, hiçbir şey olma-yan, koyutlanmamış, içermemiş olandır. Bu virtüel sınırlama noktası (mutlak ben'in, ben tarafından ko-yutlanmasıyla ortaya çıkan "ben-olmayan" sınırlama noktası) sayesinde, böylece ne ben ne de ben olma-yan olabilirim, fakat bu başarısızlık öznelliğimin ku-rulması açısından yine geriye dönük şekilde başarılı olmuştur.

Žižek'in *Hiçten Az*'ında bu geçiş derinlemesine in-celenir: Sonlu benlik, sonsuz benliği ben-değil'in ideal birliği kisvesinde koyutlar ve onunla birlikte, gayri-benliği aşılacak bir şey olarak koyutlar. Yani Mutlak benlik gayri-benlik sayesinde sınırlanır (3). Fakat daha sonra mutlak önvarsayımın kendisi, bu koyutlamaya bağlı olarak, onun tarafından koyut-lanarak döner. Mutlak ön-varsayım, koyutlanmış tarafından ön-varsayılır, yani ön-varsayım kendi doğurduğu süreç tarafından koyutlanır (4). Pratikte, benlik, benlik-değil'i, benlik tarafından sınırlanmış olarak; teoride ise benlik kendisini, benlik-değil ta-rafından sınırlanmış olarak koyutlar (5).

Fakat Fichte burada özneye fazlasıyla pozitif bir de-ğer yükler. Ben-değil bu pozitif değer vasıtasıyla ger-çeğe dönüşür, ama özne kendi gerçekliğini nesneye aktaracak bir pozisyonunda değildir. Tam tersi, asgari bir tutarsızlık için nesnenin gerçekliğine muhtaçtır, tanım gereği "tam-değil"dir. Kendi içinde yaşadığı başarısızlığın paradoksal sonucudur (6). Bu bakımdan nesneyi de tam bir negatif unsur olarak ele almak güç hâle gelir. İşte Lacan bu işin içerisinde ola-ğanüstü bir kıvraklıkla sıyrılır. Fichte'nin "Anstoss"u olumsuzlanmanın olumsuzlanmasıdır. Yani öznenin olumsuzlanması değil, hâlihazırda olumsuz olan bir şeyin olumsuzlanmasıdır ve bu da bizi "a nesnesi"ne getirir.

"Nesne a", hiçliğin pozitifleşmesinden ibarettir. Nes-neleşen, üretilen ve meydana gelen bu unsur özne-nin kendi yansımasıdır. İçselleşenin dışsallaşması ve buna yabancılaşmak, kendine yabancılaşmaktır. Lacancı anlamıyla bu nesne gösterilen ile gösterenin etkileşimi sayesinde ortaya çıkar. Gösterenin bize

işaret ettiği özneleşme sırasında bize çağrıştırılanın, bizim bakışımızla tamamlandığı durumun toplamı bizi bu veriye ulaştırır. Bu veri gösteren zincirinin de birbiriyle etkileşimini içermek zorundadır, yani arzu nesnemiz sahip olduğundan daha fazla unsuru her zaman bizim bakışımız sayesinde içerir. Başlıktaki, “geleceğe dönmek”ten kasıt budur. O hâlde, “nesne a” temsil ettiği şeyin nedenini de – arzu nesnesinin –benim de (öznenin de) dâhil olarak üretilmiş– anlamını da tamamlar, yani onu özne için çekici-itici yapacak unsurları ona yükler. Özne bir anlamda arzu nesnesini yeniden defalarca kendisi üretir ve böylece özneleşir. Bastırılan içerik, bastırmadan önce var değildir. Bu özdeşlik bastırma süreci tarafından geri-dönüşlü olarak yaratılır. Bastırmayı ortadan kaldırıncaya, bastırılan içerik de uçar gider. Burada artı-keyif, bastırma tarafından üretilen hazzın artığıdır.

Hegel’in çelişkiler ağı (birbirine negatif göndermeler yapan çelişkiler ağı) böylece bir sınırlamaya tabi olur. Bu önceden verili jesti üstenen sınırlama tam da bu jest sayesinde ortaya çıkar. Bu belirlenme unsuru da, çelişkiler ağının, onunla etkileşim hâlinde bir parçasıdır. Bir anlamda hem belirleyici hem belirleyendir (kendini belirleyecek unsuru yeniden üretir), tıpkı bizim bilinçsiz üst belirlenimimizi, “nesne a”yı imgeye uygulayarak tekrar üretmemiz gibi.

Bu gerçeklik geri dönüşlü olarak kavramla kurulus (yani kavramı ortadan kaldırırsak gerçekte beraberinde gider). Özne ve Öteki birbirlerini karşılıklı kurarlar (yani bakışları bizi delip geçen insan belki de kendi yansımasına bakıyordu). Öznelerde beliren (ortaya çıkan içerik olarak) gerçek ve sahneye koyulduğu mesafe birbirleriyle çelişir. Kendisini karşıtına karşı koyutlar ama karşıtıyla meydana geldikten sonra karşılaşır. Özneleşmek, yani karşıtından meydana geldiği konum ve edimselliğe döküldüğü konum arasındaki bu mesafe, edime içsel olan ve onu tanımlayan yegâne konumdur. Burada virtüel bir idea noktası belirlemek bu bakımdan üretilen içeriğe bir ölçüt olmayacaktır. Bunu yalnızca simgeselin özgöndergeselliği ile tamamlamak gerekir. Bu Hegelci mutlaklığın özgöndergeselliğinin, –yani kendisini saptayabileceğimiz dışsal bir dayanağın yokluğu ve– ölçütün içsel oluşudur.

“Kendi’nin eylemi kendisine karşı bu olumsuz anlamı barındırmaktadır, çünkü tözün dışlaşması ‘kendi’ açısından onun için bir ‘kendinde’dir ki ‘kendi’ bunu anlamamakta ve kavramamakta ya da genel olarak kendi eyleminde bulamamaktadır.—Öz ile ‘kendi’nin bu birliği kendinde ortaya çıkmış olduğu için bilinç de henüz uzlaşmasının bu tasarımı taşımaktadır—

ama tasarım olarak. Arı olumsuzluğuna kendisinin özsel Varlık ile birliğinin olumlu anlamını dışsal olarak ekleyerek doyuma ulaşır; böylece doyumunun kendisi bir öte-yan karşısavı ile yüklü kalır. Öyleyse kendi öz uzlaşması bilincine uzaktaki bir şey olarak, uzak gelecekteki bir şey olarak girer, tıpkı öteki ‘kendi’nin başardığı uzlaşmanın uzak geçmişteki bir şey olarak görünmesi gibi” (787. Ss:313) (7).

Görünüm özün bir parçasıysa (bütünün içeriği ise) görünüm aynı zamanda özün yansımasıdır. Bu virtüel öz sayesinde denklem kendi üzerine kapanır. Dolaylanan hareket öz tarafından içerilmez özün ta kendisidir. Görünüm gerçeğin içerisinde içerilir (görünen ve gerçek arasındaki boşluk bu anlamıyla idea’dır). Öz bu hareket olarak özdür, yani bağlı olduğu ön-varsayımını, hem onu hem de kendisini “şimdi”de yaratır. Bu jestin yansıması ise özün kendisidir. Özün bu jest haricinde kendi içinde ekstra bir jesti yoktur.

Nesnel bir kategoriler grubunu çaprazlamasına kesen unsur özneleşme ile öncelenmelidir. Tüm teorik-ideolojik sınıflandırmalara direnen bu parça, bütünü çaprazlamasına keser ve ona içsel oluşuyla onu bütünleştirir. Bir anlamda kurucu olma görevini üstelenir. Bu durum sürekli biri diğerinin yerine geçerek (kapsama sahaları birbirini çapraz kesen unsurlarla) bizim konumumuza göre bir konumdan algılanabilir. Bu unsur her zaman öznenin yakalandığı içerik açısından özneye de içseldir. Bu kendisine özdeşlik, biçimsel bir kendisine yabancılaşma anlamına da gelir. Negatif ve pozitifin birliği ile içe yansımali bir özdeşliktir ve dolaysız öznelliktir. Dolaylı olduğu kısım kendi içindedir.

Bu diyalektik süreci Marx’ın (Hegel göndermeleriyle dolu) para-meta ikilisinin tözsel dağılışının diyalektiği ile daha rahat kavrayabiliriz: Parayla temsil edilmesi gereken şeyin (meta), sermayenin düzmece sonsuzluğunda bütün tözsel bütünlüğünü kaybetmesi; kendisini temsil etmesi gereken şeyi temsil eder konumda bulması durumudur (yani parayı temsil ederken bulması). Bu kayma söyle bir diyalektik süreci tetikler: Para tözsel bütünlüğünü metalaşarak dağıtır ve bu özdolayım sonucunda ilk olumsuzlamadaki veriyi bir tali uğrakta geri alır. Fakat değer her seferinde para olarak başlar ve para biçiminde sona erer. Meta üzerinden kendi kendisini sürekli yeniden üretir, kendi, kendisini sürekli dolaylılar.

Hegel adımlarını artan bir sıklıla takip eden Lacan’ın Psikanalizin Dört Temel Kavramı’nda ortaya attığı (basitçe sekizin üstündeki ufak daireyi içeriye doğru tek harekette çizdiğimizde elde edeceğimiz), meşhur

tepesi içeriye katlanmış sekiz figürü, bu diyalektik süreci anlamak için faydalıdır (Meta fetişizmini de böyle okumak gerekir) (8). Şimdi üçlü bir uzlaşının Tin'e dönüştüğü diyalektik süreci daha rahat görebiliriz: Ön-varsayımların böyle geri-zamanlı koyutlanması, yani varlıktan öz'e, öz'den de kavrama geçiş için, öz ve varlığın uzlaşısı şarttır. Bu üçünün birliği ise "Tin"dir. Bu öz-dolayımıdır, yani öz-görünümüne içsel, onu yaran deliktir. Bu özün dolaylanarak içselleşmesidir. Yani töz anlamını son hükümde edinir, geri-zamanlı oluşu onu tutarsızlaştırır, ama özne, bu önsel varsayımına bağımlıdır. Böylece töz içselleşir ve tali bir uğrağa dönüşür. Yani tözsel ön-varsayım, koyutlanmış failden başka bir şey değildir. Hegel'in Fichte'den ayrıldığı nokta tam da burasıdır; böylece:

"Bilinçte ben ve onun nesnesi olan töz arasında yer alan benzemezlik ya da özdeşsizlik onların ayrımı, genelde olumsuzdur. Bu ikisinin de eksiği olarak görünebilir, ama onların ruhu ya da devindiricisidir; bu nedenle kimi eskiler boşluğu devimdirici olarak kavradılar, çünkü devindirici olanı hiç kuşkusuz olumsuz olarak gördüler, ama bu olumsuzu kendi olarak değil. -Şimdi, bu olumsuz ilkin Benin nesne ile özdeşsizliği olarak görülse de, o denli de Tözün kendi kendisi ile özdeşsizliğidir. Tözün dışında olan biten, ona karşı bir etkinim olarak görülen, onun kendi edimidir, ve Töz kendisini özünde özne olarak gösterir" (36. Ss22) (9).

Alman idealizminde, Kant, Fichte, erken Schelling ve Hegel arka arkaya, birbirlerinin sorunlarını eleştirel bir şekilde çözmezler, daha çok mevcut sorunu görmezden gelebilecekleri bir konum tuttururlar. Aynı şey Marx'ın Hegel eleştirisi için de geçerlidir. Marx, Hegel'i tamamlamaktan çok (kendi önvarsayımını koyutlayan) Hegelci özneyi, Aristotelesçi bir özcülüğe; yani Hegel'in kaçmaya çalıştığı şeye geriletir. Asıl sorun ise tam da burada başlar: bu da geri-zamanlı bir belirlenim olarak mı okunmalıdır? Yani bu özne, böyle bir özcülükle tamamlanınca mı diyalektik materyalizme adım atabiliriz, yoksa böylesi aç kaymaları yanlış balasta yanlış ampulü takmak ve nihayetinde havaya uçacak bir ampulün açma düğmesine basmak mıdır?

Notlar:

- (1) Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev: Alp Tümertekin, İstanbul, İthaki Yayınları, 2016.
- (2) Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Tinin Görüngübilimi*, Çev: Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 2015.
- (3) Žižek, Slavoj. *Hiçten Az* 2012 Verso, Çev. Erkan Ünal, İstanbul, Encore, 2015.
- (4) A.g.e., ss. 171.
- (5) A.g.e., ss. 172.
- (6) A.g.e., ss. 174.
- (7) Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Tinin Görüngübilimi*.
- (8) Lacan, Jacques. *Psikanalizin Dört Temel Kavramı-Seminer 11*. Kitap 1973, Çev. Nilüfer Erdem, İstanbul, Metis 2014, ss. 285.
- (9) Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Tinin Görüngübilimi*.

YAZAR

Serhat Yenisan

Ankara'da doğdu. Ankara Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi'ni bitirdikten sonra, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi'nde çizgi film-animasyon eğitimi aldı. Daha sonra psikanalize ve felsefeye ilgi duydu. Freud, Lacan ve Hegel'e hayranlık besledi, Hegel'in ne dediğini anlamaya çalıştı, anladığı kadarıyla yazılar yazdı ve bu yazılar çeşitli dergilerde yayınlandı.

"Ölümlü varlığın varlık tarzı zamandır ve demek ki ölüm-için-varlığın çözümlemesi yeni bir zaman anlayışı için kaynak sağlayacaktır. Ölüm-için-varlığın geleceği olarak zaman: Gelecek burada sadece ölümlü-ne varlığın bu eşsiz ilişkisi tarafından kendinin dışında olarak bütün olma, kendine özgü olma olarak tanımlanmıştır" (1).

Martin Heidegger'in temel özgünlüğü, ilk olarak, "varlık nedir?" sorusunun üzerinde düşünülürken; "varlığın anlamı nedir?" sorusunun unutulduğunu öne sürmesi ve felsefesinin büyük çoğunluğunu bu anlam dâhilinde gerçekleştirmesidir. İkinci olarak Heidegger, "varlık" sorusunun "zaman" sorusu ile birbirlerine temas edilerek sorulup sorulmadığı konusunda yeni bir bakış açısı getirir. Heidegger işte bu "varlığın anlamı" sorusunun, dünyada "Dasein varlık tarzında var olan varlığa" sorulması gerektiğini savunur. Çünkü dünya-içinde bu soruyu anlamaya, sormaya, sorgulamaya muktedir olan tek var olan Dasein'dir. Dasein soru soran, anlayan, anlamlandıran özellikleri sayesinde, dünyada "varoluşa sahip" tek var olandır.

Varoluş

"Varoluş tarzındaki Varolan, insandır. Sadece insan var olmaktadır. Kaya vardır, fakat varolmamaktadır. Ağaç vardır, fakat varolmamaktadır. At vardır, fakat varolmamaktadır. Melek vardır, fakat varolmamaktadır. Tanrı vardır, fakat varolmamaktadır. 'Sadece insan varolmaktadır' önermesi, sadece insanın gerçek bir Varolan olduğu, diğer Varolanların gerçek olmayıp, birer kuruntu veya insanın tasarımından ibaret oldukları anlamına kesinlikle gelmez. 'İnsan varolmaktadır'

önermesi şu anlama gelir: insan Varlığın açıklığında açıkta durarak içeride-durması sayesinde, kendi Varlığı, Varlıkta, Varlıkça ödüllendirilmiş bir Varolandır" (2).

Dasein, bu varoluşuyla birlikte, kendini günlük hayatta bir "kaygı" (sorge) varlığı olarak açar. Kaygı varlığı olarak Dasein, şeylere ve diğer Dasein'lara ihtimam-göstermesiyle sorumluluk sahibi olur. Ve bu sorumluluk da beraberinde "kaygı"yı getirir. Yalnızca ihtimam-göstermekliği ile değil de, ölüm-yönelimliliği de Dasein'i bir "kaygı" varlığı olarak açığa çıkarır. Çünkü, "ölüme yönelik varlık özü gereği havftır (korkaktır)" (3).

Buradan hareketle karşımıza iki argüman çıkar:

-Cura Prima Finxit: Bahsedilen var olan "köken"ini (kendi varlığının) "dert"te bulmaktadır.

-Cura Teneat, Quamdi Vixerit: Bahsedilen var olan bu kökenden serbest bırakılamaz, aksine onda sabit tutulur, onun hâkimiyeti altındadır, bu var olan dünyada olduğu müddetçe "dünya-içinde-var olmanın varlıksal kalıbı derttir" (4).

Argümanlardan hareketle, dünyadaki temel varlık tarzı "kaygı" olan Dasein'in, özünde ve kökeninde "dert" vardır; köken'e ve öze içkin olarak da "dert" insan Dasein'inin merkezindedir.

Bu korku Dasein'in hergünkü varlık minvali içerisinde kendini belli bir noktada geri planda bırakır. Öyle ki hergünkü hep-beraber-olmaklık içindeki Dasein, günlük hayatın alışkanlıklarına "düşmüş"tür. Bu düşmüşlük Heidegger'e göre zorunlu bir düşmüşlüktür

ve yaşam içerisinde atlamamız gereken bir olanak veya aslında hiç yaşanmaması gerekirken yaşanmış bir olumsuzluk değildir. Bu “düşmüş”lük Dasein’in varoluşunun bir parçasıdır. Heidegger’in sözleriyle: *“Dasein, sahih kendi-olma olanağından... düşmüş ve böylelikle dünyaya düşkün olmaktadır. ‘Dünya’ya düşmüşlük, lakırtı, merak ve müphemiyet aracılığı ile, hep-beraber-olmaklık içinde massedilmiş olmak demektir.”*

Dasein hergünkü varlık minvalini tehdit eden ve belirleyen bir unsur olarak ölümü, işte bu dünyaya düşkünlüğü sayesinde unutuyor. Bu otontik varlık minvali, Dasein’in günlük hayat tarafından yutulmasına ve şeylerin içerisinde kaybolmasına neden oluyor. Ve bunun da ötesinde “ölüm-yönelimli-bir-varlık” olduğunu kısmen de olsa unutmasına neden oluyor.

Ölüm Dasein’a, Hitam Edince Eklenen Bir Şey Değildir (5)

Heidegger’in felsefesinde “dünyada-oluş”, “varoluş” ve “içinde-oluş” kavramları “zaman-içinde-oluş” kavramına içkindir. Öyle ki Dasein, dünyaya fırlatıldığı andan itibaren bir zamana tabi olur ve “geleceğe” doğru fırlatılır. Geleceğe doğru fırlatılması ise, Dasein’in fırlatıldığından itibaren varlığının (dolayısıyla varoluşunun) “ölüm” tarafından teslim alınmasından başka bir şey değildir. Dolayısıyla Dasein’in ölümle arasındaki mesafe, uzamsal bir sınır değil, tam olarak “zamansal” bir sınırdır.

“Dasein’in Varlığı kendi anlamını zamansalılıkta bulur” (6). Eşdeyişle; Dasein, varoluşun anlamını sürekli biçimde “zamansal” olarak duyabilen insandır. “O halde, son, Varlığın olanaklarının tamlığını vermektedir. Kendinde olanakların tamlığını yakalayan Varlığın sonu, ölümdür. Ölüm ise, Dasein için olanaklarını sıvırlayan ve belirleyendir” (7).

Olanaklar dâhilinde Dasein, son ve atlatılmaz bir olanak olarak ölümle yüz yüze gelir. Ölüm Dasein’in atlatılmaz veya devredilemez olanağıdır. Ölüm, Dasein’in artık olanaklara dâhil olamamasının başlangıcıdır. Dasein’in varlığı, ölüm tarafından teslim alındığından dolayı, ölüm, Dasein’a hitam-olunca eklenen bir şey değildir. Aslında hitam-oluş Dasein’a her an ekli bir durumdur. Yalnızca bu hitam-oluş’la, Dasein arasında “zamansal” bir mesafe vardır.

Bir Tanım ve Bir Son Olarak: Ölüm

“Zamanın sıradan bir düşünülüşü vardır; buna göre ölüm, zamanın kesintisiz akışı içerisinde bir varlığın süresinin bitmesidir, sonudur. Ölüm şeylerin mahvoluşudur” (8).

Belirlenmemiş ve sonu müphem olan bir varlıktır Dasein. Dasein ve şeyler, zaman onları tayin ettikleri sürece varlardır fakat Dasein’in ne zaman hitam-olacağı bilinmez bir durumdur. Zamanı pratik yaşama uygulamaları bölüyoruz. Örneğin bir futbol maçının zamanı 90 dakikadır. Ama bir Dasein’in yaşarken ne zaman hitam olacağı, zamanının ne kadar olduğu belirsiz bir durumdur. Bu durum yalnızca Dasein hitam-olunca anlaşılabilir. Dasein hitama ulaşıncı dünya-içindeki-varlığının zamanı tam da o anda anlaşılabilir.

“Zaman-İçinde-Oluş”; Ölüm ve Bir Metafor Olarak: Mum

Aslında zamansal olarak sürekli ölüyoruz. Çünkü ölüm bir eriyiştir. Eşdeyişle zamansal olarak ölüme sürekli olarak yaklaşıyoruz. Bir metaforla açıklamak gerekirse: Mumun yanmaya başlayıp, erimesi ve en sonunda sönmesi. Mumun yanması; Dasein’in dünyaya fırlatılışı ile, mumun erimesi; Dasein’in zaman-içinde-oluşu ile, mumun sönmesi ise Dasein’in hitamı olarak ölüme karşılık gelmektedir.

Dünya-içinde Dasein ve şeyler, “zaman onları tayin ettiği sürece” varlardır. Şeyler konusunda durum biraz da olsa değişkenlik gösterebilir ama söz konusu Dasein ise bu durum belirlenmiş değil aksine müphem bir durum olarak karşımıza çıkar. Zaman kamusaldır. Bu kamusallık dâhilinde herkes zamandan kullanır. Burada zamanı idea olarak alırsak karşımıza Plotinus’un “bir” ideası çıkar. Zaman, tıpkı “bir”de olduğu gibi sürekli olarak südür eder ama kendinden hiçbir şey kaybetmez. Zamanın bu kendinden bir şey kaybetmemesi, Dasein’in zaman ile olan ilişkisini biraz daha karmaşıktırıyor. Dasein zamanı bölemez, parçalayamaz ve durduramaz. Dasein yalnızca zamanı pratik yaşantısında kullanabilmek için kendince bir başlangıç ve son noktası belirleyerek kullanır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi zamanı bölemediğimiz ve parçalayamadığımızdan dolayı, yalnızca yaşama uyarlarız. Örneğin, yüzme zamanı, sınav zamanı, film zamanı gibi. Peki zamanın tanımı ile ilgili olarak ne söyleyebiliriz?

“Zaman ne? Eğer hiç kimse benden bunu sormasa biliyorum; ama soran kişiye açıklamak istesem bilmiyorum” (9).

Aziz Augustinus’un bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi, zamanı yaşıyor ama tanımının ne olduğu konusunda bir fikrimizin olmadığını görüyoruz. Zamanın içinde yaşarken, zamana bu kadar içkin bir şekilde yaşarken, zamanın ne demek olduğunu bilmiyoruz. Sadece zamanı anlamlandırmaya çalışıyoruz. Bu anlamlandırma ise, bazen totolojik bir tanımlamaya (Zaman=Zaman), bazen de paradoksal bir tanımla-

maya (Zaman=Süre, Süre=Zaman) çıkartıyor bizi.

Zamanın Etimolojisi

Zamanı anlamlandırma çabası içerisinde, zamanın etimolojik kökenine iniyoruz ve bu tanımlama dâhilinde etimolojiyi kullanıyoruz. “Zaman kelimesi, Arapça kökenli bir kelimedir ve anlamı eş anlamlıları ile birlikte kullanılarak ‘süre, vakit’ir” (10).

Heidegger’in felsefesine göre, Varlık geleneksel olarak zaman temelinde ele alınmıştır. “Zaman, varlık sözcüğünün Yunanca karşılığı ousia, anwesenheit, ‘mevcut bulunmak’ anlamına gelen parousia ile ilintilidir” (11).

Sonuç Yerine

Dasein, dünyaya fırlatıldığından itibaren, dünya-içinde-oluşu ile birlikte zaman-içinde-oluşu dâhilinde var olur. Bu var olmayla birlikte hergünkü varlık minvalindeki Dasein, varlığı ve kendi olma olanağını zamansallıkta bulur. Dasein kendisine fırlatılan olanaklarla uğraşmak zorunda kalır. Bu olanaklarla uğraşmak, Dasein’in düşkünlüğünün de bir göstergesi sayılabilir niteliktedir. Düşkünlüğü (Verfallen) ile birlikte Dasein, kendi otantik varlığı sayesinde, bir ölüm-yönelimli-varlık olduğunu günlük yaşam içerisinde kısmen de olsa unutturur. Zaman-içinde-oluşuyla Dasein, dünya-içinde-bir-varlık oluşuyla ölüm, Dasein’in varlık minvalini her an tehdit eder niteliktedir.

Dasein’in dünya-içinde-bir-varlık (in-der-welt-sein) oluşu, başlangıcı belli, sonu ise ancak ölüm Dasein’a hitam-olunca öğrenilecek bir durumdur. Örneğin, Dasein dışında bir varlık olarak Kum Saati’ni ele alalım. Kum Saati hem bir varlık olarak zamanı göstermesi sayesinde hem de başlangıcının ve sonunun bilinmesi sayesinde iyi bir örnektir ama Dasein’a benzerliği konusunda pek de doğru bir örnek değildir. Kum Saati’nin başlangıcı ve hitamı bellidir (Kum Saati’nin varlık olarak hitamının değil, Kum Saati’nin gösterdiği zaman olarak hitamı). Ancak Dasein’in yalnızca başlangıcı bellidir.

Özetle, “Ölçülebilir zamanın kökensel zaman olmadığı görülür; gelecekte olan mümkün ilişkinin bir gerçeklik ilişkisi olmadığı; bu yüzden bir önceliği olduğu görülür: Böyle bir düşüncenin somut olarak nasıl düşünüldüğünü gösteren şey o halde ölüm çözümlemesidir. Ölüm aracılığıyla zaman vardır ve Dasein vardır” (12).

Dipnotlar:

- (1) Levinas, Emmanuel. (2014). *Ölüm ve Zaman*. Çev: Nami Başer. Ayrıntı Yayınları. İstanbul. ss. 53.
- (2) Heidegger, Martin. (2015). *Metafizik Nedir?*. Çev: Yusuf Örnek. Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları. Ankara. ss. 16-17.
- (3) Ökten, Kaan. (2008). “Varlık ve Zaman” Kılavuzu. Agora Kitaplığı. İstanbul. ss. 204.
- (4) Bolt, Barbara. (2015). *Yeni Bir Bakışla Heidegger*. Çev: Murat Özbek. Kolektif Kitap. İstanbul. ss. 23-24.
- (5) Ökten, Kaan. (2008). “Varlık ve Zaman” Kılavuzu. Agora Kitaplığı. İstanbul. ss. 204.
- (6) Heidegger, Martin. (2009). *Varlık ve Zaman*. Çev: Kaan Ökten. Agora Kitaplığı. İstanbul. ss. 19.
- (7) Çüçen, A. Kadir. (2015). *Martin Heidegger: Varlık ve Zaman*. Sentez Yayıncılık. İstanbul. ss. 87.
- (8) Levinas, Emmanuel. (2014). *Ölüm ve Zaman*. Çev: Nami Başer. Ayrıntı Yayınları. İstanbul. ss. 41.
- (9) Augustinus, Aziz. (2007). *İtirafılar*. Çev: Saffet Babür. İmge Yayınları. İstanbul. ss. 47.
- (10) <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/zaman>
- (11) Heidegger, Martin. (2009). *Varlık ve Zaman*. Çev: Kaan Ökten. Agora Kitaplığı. İstanbul. ss. 25.
- (12) Levinas, Emmanuel. (2014). *Ölüm ve Zaman*. Çev: Nami Başer. Ayrıntı Yayınları. İstanbul. ss. 63.

Kaynaklar:

- LEVINAS, Emmanuel, *Ölüm ve Zaman*, Çeviren: Nami Başer, Ayrıntı Yayınları, 2014.
- ÖKTEN, Kaan, “Varlık ve Zaman” Kılavuzu, Agora Kitaplığı, 2005.
- BOLT, Barbara, *Yeni Bir Bakışla Heidegger*, Çeviren: Murat Özbek, Kolektif Kitap, 2015.
- HEIDEGGER, Martin, *Metafizik Nedir?*, Çeviren: Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2015.
- HEIDEGGER, Martin, *Varlık ve Zaman*, Çeviren: Kaan Ökten, Agora Kitaplığı, 2009.
- AUGUSTINUS, Aziz, *İtirafılar*, Çeviren: Saffet Babür, İmge Yayınları, 2007.

YAZAR

Olgay Fidan

Malatya doğumlu. Malatya Gazi Anadolu Lisesi’nden mezun olduktan sonra 2016 yılında Mersin Üniversitesi/Felsefe Bölümünü kazanmıştır. Hâlâ aynı bölümde lisans 2. sınıf öğrencisidir. Çalışma alanları; Varoluşçu Felsefe, Ahlak Felsefesi ve Siyaset Felsefesi’dir.

Francisco Goya dekorasyon amacıyla, Sağırın Beşi olarak bilinen evinin iki katına yağlıboya ile duvar sıvası üzerine on dört tablo çizer. Bu tabloların altısı yemek odasının duvarındadır. Resimlerin çiziliş tarihi 1819-1823 tarihleri arasındadır. Goya sıva üstüne çizdiği resimlere isim vermez. Bu seri sonradan “Kara Resimler” olarak adlandırılır. “Çocuklarını Yiyen Satürn” bu serinin yemek odasının sıvaları üzerine çizilenlerden biridir. Diğer tablolarla olduğu gibi bu tabloya da Goya isim vermemiş, adlandırılırken Roma kökenli isim olan Satürn adı uygun görülmüştür. Tabloda yer alan Yunan Panteonundan Zaman Tanrısı Kronos’tur. Khronos Yunan dilinde zamanın karşılığı olarak kullanılır. Goya, Kronos’u kendi çocuklarından birini yerken çizmiştir. Yunan mitolojisinde tanrılar arasında bir kehanet dolanır. Kronos’un çocuklarından biri tıpkı kendisinin yaptığı, babası Caelus’un yerine geçtiği gibi, yerine geçecektir. Kronos bu kehanetin gerçekleşmesini istemediği için çocuklarını doğduktan hemen sonra yer. Tabloda Kronos, iki avucuyla sıkıca tuttuğu çocuğun başını ve sol kolunu yemiş olarak çizilir. Kronos’un annesi “Toprak Ana” Gaiadır. Hesiodos, Gai’a’yı “her şeyin yaratıcısı, her şeyin kendisinden oluştuğu”

Toprak Ana olarak adlandırır. Hesiodos günümüze ulaşan iki destanından biri olan ‘Theogoni’da evrenin yaratılışını, tanrıların doğuşunu konu alır. Hesiodos *Theogoni*’da önemli bir kavramı ortaya atar: Khaos. Tüm teolojik kutsal metinlerde rastlandığı gibi *Theogoni*’da da başlangıçta khaos vardır. Khaos olarak anılan boşluğun sınırları belli değildir, her geçen an esneyerek genişlemekte, büyümektedir. Hesiodos bu boşluğun içinde nasıl varolduklarını anlatmadığı üç tanrıdan söz eder: Gaia, Tartaros ve Eros.

“Khaos’tu hepsinden önce var olan, / Sonra geniş göğüslü Gaia, Ana Toprak, / Sürekli, sağlam tabanı bütün ölümsüzlerin, / Onlar ki tepelerinde otururlar karlı Olympos’un / Ve yol yol toprağın dibindeki karanlık Tartaros’ta, / Ve sonra Eros, en güzeli ölümsüz tanrıların, / O Eros ki elini ayağını çözer canlıların, / Ve insanların da tanrıların da ellerinden alır / Yüreklilerini, akıl ve istem güçlerini” (1).

Khaos’tan iki karanlığı temsil eden Nyx ve Erebus oluşur. Nyx yeryüzündeki gece, Erebus yeraltındaki süregelen karanlıktır. Nyx’ten de iki ışık oluşur, bunlardan biri Çiçero’nun Jüpiter ve Caelus’un (2) babası ve güneşin büyükbabası olan Aither, yani –esir–, di-

geri Hemera nâm-ı diğer gündüz. Aither, Homeros'a göre tanrıların barınağı olan gökyüzü, Newton'ın kütle çekimini açıklarken bir yöntem biçimi olarak ileri sürdüğü dayanak noktasıdır. Buraya kadar doğumdan söz edilmez, kendiliğinden oluşumdan söz edilir. Doğurma olgusu Gaia ile başlar. Sözü edilen doğum birleşme dışı, Parthenogenesis'tir. Kendi kendini döleyebilen solucanlar gibi düşünülebilir. Gaia bakire olarak önce Uranos'u -gök- ardından sırayla yüksek dağları, dağ perilerini, Pontos'u -deniz- doğurur (3).

"Toprak bir varlık yarattı kendine eşit: / Dört bir yanını saran Uranos, yıldızlı Gök'ü / Mutlu tanrıların sürekli sağlam yurdunu. / Yüksek dağları yarattı sonra, / Konaklarında tanrıçalar oturan dağları. / Sonra denizi yarattı, ekin vermez denizi / Azgın dalgalarıyla şişen Pontos'u. / Kimseyle sevişip birleşmeden yaptı bunu. / Sonra sarmaşıp kucaklaşıp Uranos'la / Doğurdu derin anaforsu Okeanos'u / Ve Koios'u, Hyperion'u, İapetos'u, / Theia, Rheia, Themis ve Mnemosyne'yi, / Altın taçlı Phoibe'yi, sevimli Tethys'ü. / Bunlardan sonra Kronos geldi dünyaya, / O ard düşünceli tanrı, / En belâlısı Toprak oğullarının. / Ve Kronos dış bile: yıldızlı babasına. / Sonra Toprak Kyklop'ları doğurdu, azgın yürekli, / Brontes'i, Steropes'i ve belâlı Arges'i / -ki bunlar vermiştir Zeüs'a şimşekleri, yıldırımı- / Her bakımdan tanrıya benziyordu bunlar / Ama bir tek gözleri vardı alınlarında. / Yuvarlak tek gözlerinden geliyordu adları, / Zorlu, başarılıydılar hep yaptıklarında. / Başka oğulları da oldu Gaia ile Uranos'un, / Üç yaman oğul ki korku de anılır adları: / Kottos, Briareus, Gyes, başı göklerde çocuklar. / Her birinin yüz kolu vardı / Omuzlarından sarkan, korkunç, / Ve elli başı güçlü omuzları üstünde. / Korkunçtu koca bedenlerinin amansız gücü."

Gaia daha sonra on iki titan, üç kyklop ve üç hekatonkheir doğurur. Uranos, Gaia'nın doğurduğu çocuklardan ürker. Hesiodos, Uranos'un onlardan iğrendiğini yazar, daha ilk gün iğrenmiştir onlardan. Onlar doğar doğmaz çocukları Gaia'nın bağrına gömmeye başlar. Gaia buna dayanamaz, Uranos'tan kurtulmayı planlar.

"Benden ve bir azılı varlıktan doğan oğullarım, / Suç-

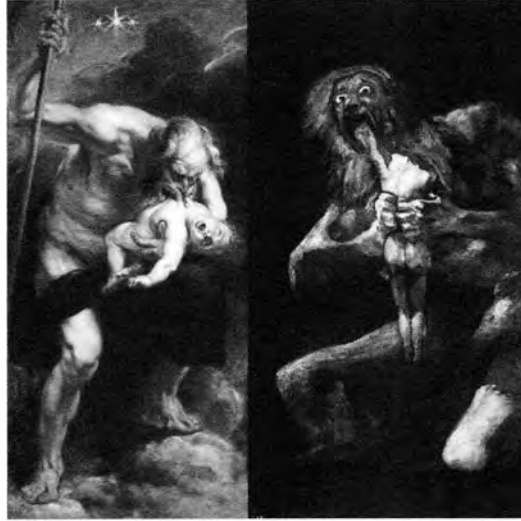
lu bir babanın cezasını verelim, / Dinleyin beni, ne kadar babanız da olsa bu varlık. / Odur kötülükleri ilkin tasarlamış olan."

Bu işi yapmaya kimseler talip olmaz Kronos dışında.

"Böyle dedi, korktu herkes, tek ses çıkmadı, / Yalnız ard düşünceli koca Kronos / Şöyle söyledi anasına korkmadan: / 'Ana, ben göreceğim bu işi, sözüm söz, / Kötü bir babaya acımam, babamız da olsa, / Kötülükleri ilk tasarlayan odur madem'"

Kronos annesinden aldığı bir tırpanla babasının hayalarını keser ve onu iktidarsızlaştırarak yerine kendi geçer. Kronos'un yazgısı da babasının yazgısı gibidir. O da doğacak çocuklarından korkar ve iktidarını sürdürebilmek için doğan çocuklarını yer.

"Ama koca Kronos yiyordu ilk çocuklarını / Analarının kutsal karnından çıkıp ta / Dizleri üstüne oturdukça her biri. / Korkuyordu Uranos'un mağrur torunlarından biri / Ölümsüzler arasında kral olacak diye. / Gaia ve Uranos bildirmişlerdi ki ona / Ne kadar güçlüler güçlüsü de olsa / Kendi oğluna yenilmekte kaderi."

Uranos'un hakkından gelen Kronos kardeşi Rhea ile evlenir. Ondan doğan beş çocuğunu -Kızları Hestia, Demeter, Hera ve oğulları Hades, Poseidon ve Zeus'tur- yiyince, altıncısına gebe olan Rhea, Zeus'u ölümden kurtarmak için bir mağaraya saklar, Kronos'a oğlu diye kundağa sardığı taşı verir ve Kronos taşı oğlu varsa-

yıp yer.

"Sonra koca bir taşı bezlere sarıp / Verdi göklerin güçlü oğlu Kronos'a, / O da yakalayıp iki eliyle taşı / Yuttu indirdi uğursuz midesine, / Anlamadı yuttuğunun bir taş olduğunu, / Oğlunusa dipdiri kaldığını / Ve az sonra yenilmez, baş olmaz gücüyle / Babasının hakkından geleceğini, / Onu tahtından atıp yerine geçeceğini, / Ölümsüzlerin kralı olacağını."

Kronos yediği çocukları kusal sonra. Hestia, Demeter, Hera, Hades, Poseidon borçludurlar Zeus'a.

Tablonun başka bir yere değil yemek odasına çizilmesi Goya'nın ironik yaklaşımına uygun düşer. Goya'nın sonradan "Çocuklarını Yiyen Satürn" olarak

adlandırılan tablosu simgesel birçok anlamı ifade etmenin ötesinde, çocuklarından birini yerken gösteren Kronos'u simgeler dışında çizerken gerçekçidir. Kronos'un gözlerinde o delilik hâlini görürüz. Goya bu tabloyu klasik Rönesans ressamı gibi çizseydi, tablo aynı dehşet duygusunu duyumsatmaz, gerçekçiliğinden ödün verir, inandırıcılığını yitirirdi. Tarihçi Andrew Scull deliliği tanımlarken, onun çağdaş psikiyatride "biyolojiye indirgenmesini" onaylamaz. Onda ayrıca "sosyal ve kültürel" nitelikler arar (4).

Delilik doğuştan genetik olarak varsa belki biyolojik bir sapmadan söz edilebilir. Deliliğin sonradanlığı biyolojik olmadan önce sosyal ve kültürel edinimlere bağlıdır. Bu tür bir delilik hâli biyolojik sapmaya götüren sosyal ve kültürel edinimlerin doğal olmayan sonucu olarak görülür. Sağlıklı doku, edinilenle sayrılır. Sonradan oluşan biyolojik sapmaya dönüşen delilik hâli tabloda açıklıkla görülür. Kronos çocuklarını aklı başında yemez, yerine geçecekleri korkusuyla aklı sayrılaşınca onları ortadan kaldırıır. Alt-bilinç ve üst-bilinç tehlikenin katlığı iletiliyle sayrılık hâlini yine alt-bilince saklar. Delilik değil delilik hâli alt-bilincin dehlizlerinde gizlenir. Ancak ortaya çıktığında görünür kılınır. Kronos'un gözlerindeki boşluğu kara bir delik gibi emen ya da karanlığı delicesine boş bakışı delilik ediniminin alt-bilinçten bilince çıktığı anı gösterir. Diğer ressamın benzeri tablolarında delilik bu denli yalın, açık ve gerçekçi gösterilmez. Örnek olsun, Rubens'in 1636'da çizdiği aynı temalı tablosunda, Goya'nın deliliğin resmedilmiş hâli görülmez. Goya'nın tablosu yalın ve gösteriştan uzaktır ancak duygunun yoğun bir biçimde verildiği ender resimlerden biridir. Ressamın, tabloyu yapmaktaki ereği, tablodaki iletinin gösterileni doğrudan alınırlar, araya başka yorumlar ya da aşırı yorumlara gerek duyulmaz. O neyse odur. Tablo durağan değildir, hareket hâlinindedir. Kronos karanlığın içinden çılgınca fırlamış, gözlerini geldiği karanlığa/alt-bilince dikmiş, başı ve kolları yenmiş oğlunun cansız vücudunu güçlü parmaklarıyla sıkıca kavramış, parmakları çıplak ete gömülmüş, neredeyse ağzı başını ve kolunu kopardığı oğlunun çiğ etini iştahla çiğner gibi devinim hâlinindedir.

Francisco Goya'nın 1819'da Madrid yakınlarındaki Manzanares kıyılarında bulunan ve Quinta del Sordo olarak anılan iki katlı evi, adını Goya'dan önceki sahibinin sağır olmasından alır. Bu tıpkı Caelus'un ve Kronos'un aynı sonla yüzleşmeleri gibi Goya'nın işitme engelli olmasıyla uyum içindedir. Goya bir sağırdan satın aldığı evin eski sahibi gibi 1792'de ateşli bir hastalık geçirecek ve sağır olacaktır. Mitolojideki gibi gerçek yaşamda da aynı yazgı paylaşılmış/gerçekleşmiştir. Goya, Bordeaux'ya gönüllü sürgüne

gittiğinde, kalıt olarak oturduğu iki katlı evi torunu Mariano'ya bırakır. Ev birden fazla el değiştirir, 1874'te Fransız Baron d'Erlanger tarafından satın alınır. Resimlerin siva üzerine çizilmesinden yetmiş yıl geçtiğinden, resimler yıpranmış, sıvalar dökülmüş olduğundan çizimlerin değerini kavrayan Baron, çizimlerin yitirilmemesi için Prado Müzesi'ne başvurarak tuvale aktarılmasını sağlar. Çizimlerin tuvale aktarılması Prado Müzesi küratörü Salvador Martinez Cubells gözetiminde gerçekleştirilir. Çizimlerin bugüne kalmasını da, Hestia, Demeter, Hera, Hades, Poseidon'un Kronos'un karnından çıkarak yeniden yaşama dönmelerini Zeus'a borçlu olmaları gibi, Baron d'Erlanger'e borçluyuz. Tuvale aktarılan resimler bugün Madrid'te Prado Müzesi'nde sergilenerek izleyici önüne çıkmaktadır. Bir farkla; Goya'nın siva üstüne çizili resminde Kronos, çocuğu yerken delilikle birlikte penisi ereksiyon durumundadır. Çizim tuvale aktarılırken bu ayrıntı ya resmin o bölgesi bozuk olduğu, sıvanın dökümlü olması gerekçesiyle ya da bilinçli bir seçimle çizilmemiş, belirsiz bırakılmıştır (5).

Goya'nın, "Kara Resimler"inden biri olan "Çocuklarını Yiyen Satürn" düz anlamı dışında içerdiği yorumsal anlamıyla görüldüğünden çok farklı bir biçimde anlamlandırılmaya açıktır. Tablonun simgesel içeriği en az ressamı ve tablonun kendisi kadar önemlidir. Satürn -Kronos- zamanı simgeler. Bu argümandan yola çıkarak Kronos yaşamdır, çocuklarını yemeye başlaması yaşamdışı/ölüm, çocukluk ve ihtiyarlık, gençlik ve yaşlılık, başlangıç ve bitiş/son. Goya'nın tabloya politik bir simge yüklemiş olabileceği de söylenir. 1807'de Napolyon'un İspanya'yı işgali sonucu İspanya Bağımsızlık Savaşı'nda yaşananlar Goya'yı etkiler. Francisco José de Goya y Lucientes 1814 yılına kadar süren bu kanlı savaşın izlenimlerini bir dizi tabloyla ifade etti. Her ne kadar "Çocuklarını Yiyen Satürn" savaşı açıklıkla gösteren diğer tablolar gibi -Fransızların İspanyolları kurşuna dizmesini tasvir eden "3 Mayıs 1808" tablosu gibi- savaşın acımasız göstergesi olmasa da savaşın çocuklarını öldürmesini/yemesini göstermesi ve diğer çokanlamlılığıyla en az söz konusu dizi tablolar kadar baskındır.

Newton'a göre zaman mutlak, matematiksel, görelidir, belirgindir, devinim hâlinindedir ve ileri doğru akar. Newton, dışsal ölçütlerle zamanın adlandırılabilceğini belirtmişse de bu kesintiye uğratılabilceği, belli dilimlere ayrılabilceği anlamına gelmez. Örnek olsun, gece ve gündüz olarak ayrılabilen bir gün, kutuplarda altı ay gece, altı ay gündüz olmakla, ya da üç yüz atmış beş gün olarak adlandırılabilen bir yıl kutuplarda bir gündür. Bu za-

mansal dışsal sınırlamaların iflası demektir. Bergson ileri akışı sonsuz ve sınırsız olarak tanımlar. Stephen Hawking'in farklı bir zaman tanımına göre, kara deliğin etrafında dolaşanlar için zaman yarılanabilir bir akıştır. Yine de zamanın akışı ileri doğrudur.

Zaman kavramı Ahmet Hamdi Tanpınar'ın bir şiirinde de anlamını bulur: "*Ne içindeyim zamanın, / Ne de büsbütün dışında; / Yekpare, geniş bir anın / Parçalanmaz akışında.*" Tanpınar'ın zaman kavramına ilişkin dizeleri Goya'nın, "Kara Resimler"inden biri olan "Çocuklarını Yiyen Satürn"de anlattığı simgesel göstergelere birebir uyar. "Ne içindeyim zamanın" dizesi dirimselliğin ötesidir, "Ne de büsbütün dışında" dirimsellik, "Yekpare geniş bir an" zamanın bütünselliğinin göreceli sınırlılığı, "parçalanmaz akış" bütünlüğünü simgeler. Varlık zamanın içindedir, ancak Tanpınar'ın dirimsellik ötesi olarak gösterdiği "büsbütün dışında" olma hâli de zamanın içindedir. Zenon Paradoksları böyledir.

Eleali Zenon'u işaret eder. Zenon'dan günümüze ulaşabilen bir yapıt bulunmamaktadır. Onunla ilgili bilgileri de Platon'un *Parmenides* ve Aristoteles'in *Fizik* kitaplarından ediniyoruz. Eleali Zenon, Parmenides'in izleyicisiydi. Elea Okulu'nun en önemli filozofları arasında sayılır. Parmenides "Bir"ci bir felsefi algılanışı savlar, yalnızca Varlık'ın değişmez bir gerçek olduğunu söyler. Bir başka anlatımla Zenon için gerçek tektir ve bu gerçek asla değişmez. Zenon'a göre üç kavram aslında yoktur. Bu kavramlar; çokluk, değişim ve harekettir. Böyle bir izlenim yanıltıcıdır ve böyle bir düşünce ancak yanılsamayla, duyularımızın bizi yanıltmasıyla ortaya çıkar. Zenon da Parmenides'in bu öğretilerine, onun düşüncesini geliştirerek katılır. Paradokslarıyla aynı görüşleri ileri sürer. Çokluk ve değişimin gerçek olmadığını, biriciliği ve tek değişmez gerçeğin varlık olduğunu ileri sürerek Parmenides'in öğretilerini savunur. Zenon'un sekiz paradoksu olduğu bilinir. Bu paradokslardan en önemli olanları "Akhilleus ve Kaplumbağa", "Dikotomi" ve "Ok" paradokslarıdır. Parmenides'in öğretilerini ciddiye almayanların önüne Zenon kendi adıyla anılan paradokslarla ortaya çıkar. Zenon'un bu paradoksları günümüz felsefecilerini de uğraştırır. Bu filozoflardan ikisi Bertrand Russell ile Henri Bergson'dur. Paradokslar bir edebiyat yapıtında da varlıklarını duyumsatır; Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ında. Zenon'un "Akhilleus ve Kaplumbağa" paradoksuna göre, yarı Tanrı Akhilleus –Aşıl-kaplumbağa ile yarış hâlinindedir. Ancak birinin çok hızlı, diğersinin çok yavaş hareket ettikleri, aynı hızda koşamayacakları için, Akhilleus kaplumbağa ile aynı çizgiden koşuya başlamayacaktır. Kaplumbağa, Akhilleus'un koşuya başlama çizgisinden yüz metre

ileriden koşmaya başlayacaktır. Her iki koşucu da belli sabit bir hız ile koşacaklar. Akhilleus sabit bir yüksek hızda koşarken, kaplumbağa da doğası gereği sabit bir düşük hızla koşacaktır. Her ikisinin de koşması gereken uzaklık, koşuya başlayacakları zaman aynıdır. Belli bir süreç sonrası Akhilleus'un yüz metre koşması onu kaplumbağanın ilk çıkış noktasına getirecektir. Ancak bu süreç ve mesafe her ne kadar Akhilleus'u kaplumbağanın koştuğu ilk çıkış noktasına getirir de, kaplumbağa ondan ileride olacaktır. Kaplumbağa birkaç adım atmış olsa da Akhilleus'den öndedir. Akhilleus, ilk yüz metre sonrası kaplumbağanın koştuğu kadar daha koşmuş olsa da, kaplumbağa aynı süreç içerisinde biraz daha koşmuş olduğundan, yine Akhilleus'tan öndedir. Akhilleus, kaplumbağanın koştuğu noktaya vardığında, kaplumbağa biraz daha hareket ettiği için, Akhilleus'un yine de koşacağı bir uzaklık mutlaka var olacaktır. İşte bu durumda Zenon, Akhilleus'un ne kadar hızlı bir koşucu olursa olsun, devinimleri çok yavaş da olsa böyle bir mesafe karşısında kaplumbağayı asla geçememiş olacağını söyler. Kaplumbağa, Akhilleus'u yenmiştir. Bunun matematiksel karşılığı "Dikotomi Paradoksu" ile açıklanabilir. Herhangi biri, herhangi bir noktaya gitmesi gerektiğinde, oraya gitmeden önce, gideceği noktanın yarısını geçmek zorundadır. O yarının da çeyreğini. Çeyreğin sekizde birini, sekizde birin her birinin de belli bir oranına gitmek zorundadır. Bu süreç de böyle devam eder. Herhangi bir noktaya gitmek isteyen herhangi biri, o noktaya gidebilmek için sonsuz sayıdaki nokta kadar gitmelidir. Ancak ilginç olan her ilk uzaklık ikiye bölünebileceği için, aslında gidilmesi gereken belli bir ilk nokta, yani bir başlangıç da yoktur. Yolculuk bitirilemez ve yolculuğa başlanamaz. Zenon buradan şu çıkarsamayı yapmamızı bekler, aslında her devinim sadece bir yanılsamadır. "Ok Paradoksu" da ilk iki paradoks gibidir. Ok yaydan çıkmıştır, hızla hedefine ilerlemektedir. Süreç içerisinde herhangi bir anda, ok belli bir konumda, belli bir zamandadır. An belirli tek nokta ise o anda ok aslında ilerlememekte, durmaktadır. Bundan sonraki anlar da bu herhangi bir belirli andaki gibi olacaktır. Yani ok belirli tek bir andaki noktada durağansa, bundan sonraki gelecek diğer anı belirli noktalarda da ilkinde olduğu gibi ilerlemeksizin durağan biçimde olacak, yani ilerlemeyip duracaktır. Zenon aynı önermesini bu paradoks üzerinden de çıkarsar ve devinimin yanılsama, yok hükmünde olduğu söyler. Paradokslar çokluk ve diyalektik düşüncesini ortadan kaldırmaya yeterli değildir. Akhilleus bitiş noktası söz konusu olduğunda kaplumbağayı geçecektir, ok önünde bir hedef varsa, hedefine doğru ilerlemeyi sürdürecektir, bir noktadan belli bir noktaya gitmek isteyen yolcu,

yolculuğunu tamamlayacaktır (6).

Tanpınar zamanı “yekpâre geniş bir an” ve “parçalanmaz bir bütün” olarak görür. Zaman anlardan oluşmuştur, giderek sınırları genişlemektedir. O, parçalanmaz bir bütün olarak varlığını devam ettirir. Parçalanmaya çalışması parçalanmaz bir bütün olduğu gerçeğini değiştirmez.

William Faulkner Türkçe’ye çevrilen ilk kitabı *Ses ve Öfke*’de (7) Compson ailesinin bireylerini ve ailenin yaşanılanlar nedeniyle dağılışını anlatır. Pencerenin gölgesi perdelerin üstüne vurduğunda saat yedi ile sekiz arasındır ve saatin sesini duyunca, bu Quentin’e büyükbabasını anımsatır. Büyükbaba ona bir saat armağan etmiştir ve verirken bugün de anımsadığı sözler söylemiştir. Ona verdiği saat, sıradan bir zamanölçer değildir. Büyükbaba’nın saate verdiği değer, bizim algıladığımızdan farklıdır. “*Sana bütün umutların ve özlemlerin mezarını veriyorum.*” Büyükbaba Quentin’e saati zamanı saat-zamana indirgesin diye değil zamanın ve içinde yaşanılanların anısını teslim etmiştir. Zaten saat bozuktur, çalışmaz. Büyükbaba için saat bir mezarlıktır, bütün ölümlerin etrafında toplandığı bir mezarlık. İçinde yaşayan hiçbir şey yoktur. Ölümler bahçesidir o. Her şey ölüdür, öyle ki umutlar ve özlemler de ölüdür. Büyükbaba bu ölümlerin gerekçesini de aynı felsefe yapısı içinde verir. “*O daha çok insan yaşantılarının saçmalığına varman için acıta acıta kullanılmaya elverişlidir, böylece senin kişisel ihtiyaçlarının babanın ve onun da babasının ihtiyaçlarını karşıladığından daha çok karşılamayacaktır.*” Öyleyse neden vermiştir? “*Bu saati sana zamanı hatırlayasın diye değil, ara sıra onu bir an unutasın ve soluğunun hepsini onu elde etmek için harcamayasın diye veriyorum. Çünkü şimdiye kadar hiçbir savaş kazanılmamıştır.*” Tek bir nefes daha fazla almak için verilen bir savaş değil midir yaşam? Her aldığımız nefesle biraz daha öldüğümüz, etlerimizin gevşediği, bozulduğu, giderek cürüdüğü akreple yelkovan arasına, günlerle, yıllar arasına sıkışmamız hep bu yüzden değil midir? Büyükbaba haklıdır, bu savaş hiç kazanılmamıştır. Zafer kazanmanın tek bir yolu var belki. Büyükbaba bunu da söylüyor. Zamanı bir anlığına bile olsa unutmak. Marx, önemli olanın eleştirmek değil, dünyayı değiştirmek olduğunu söyler. Kazandığı gerçek bir zaferdir. Marx, felsefeci olarak savaşı kazanır. Dostoyevski’nin Prens Mişkin’i, ki budaladır belki o da savaşı kazanmıştır. Giderek belki zihinsel engelli Benjamin de. Herhangi bir şeyi yok saymak, onu ortadan kaldırmaz ama kendimizi kandırmak için yeterli gücü bulmamızı sağlar. Anımsamamak, zamanı öldürmek, onu mezarlıktaki mezarına yatırmak demektir. Quentin de aynı şeyi yapmakta bulur çözümü. Şifonyere gider, saati eline

alır, saatin camını şifonyerin köşesine vurarak kırar. Akrebi, yelkovanı zemberekler sarmalının takılı olduğu yuvasından çıkarır.

Zafer mi? Hayır, sonuç tam bir yenilgidir. Ne zaman durmuştur, ne ölüm bütününü yoktur. Zamanın durduğu, ölümün donduğu anda bile aslında öyle olmadığı ortadadır, zamanın durduğunu sanmak başka, zamanın durması başkadır. Zafer yoktur, bugüne kadar olmamıştır, bundan sonra da olmayacaktır. Ölüm ve zaman kaçınılmazdır. Çarklar hâlâ dönmeye devam edecektir. Yenilgi tek bir cephede midir? Hayır, Quentin sonra yeniden başka saatlere bakacak ve zamanı yakalamaya çalışacaktır. Yenilgiyi kabul etmiştir, direnmek zafer gibi algılansa da belki asıl zafer zamanın akışını ve ölümü kabul ederken, onurluca ayakta kalabilmeyi başarmaktır. Quentin, saati kırmıştır, zamanı değil. Doğrudur, saat kırılmıştır ama zaman kırılğan değildir. Nitekim Quentin saati kırdıktan, parçaladıktan sonra da her yerde saati, akıp geçen zamanı görecektir. Saat cebinde tiktak edecektir, gözlerini güneşe çevirdiğinde, güneşin içindeki saatin nasıl bir saat olduğunu düşünecektir. Dayanamaz buna, yoldaki saatçinin dükkânına atar kendini. Saatçiye saatini kırdığını söyler, şifonyere vurduğunu ancak karanlıkta üstüne basmasına karşın yine de işlediğini anlatır. “Ama yine de işliyor,” der.

Lenin, *Materyalizm ve Ampiryokritizm*’de zamanın hareket hâlindeki bir madde olduğunu belirtir. Bu devinim uzay ve zaman içerisinde sürekli: “*Uzay ve zaman da, görüngülerin basit biçimleri değil, varlığın nesnel ve gerçek biçimleridirler. Evren hareket hâlindeki maddeden başka bir şey değildir ve bu hareket hâlindeki madde, uzay ve zamandan başka bir şeyin içinde hareket edemez. İnsanların uzay ve zaman hakkındaki fikirleri görelidir, ama bütün bu görelî fikirlerin toplamı mutlak gerçeği verir: Bu görelî fikirler, gelişmeleri içinde, mutlak gerçeğe doğru yönelirler, ona yaklaşırlar. Maddenin yapısı ve onun çeşitli hareketleri hakkındaki bilimsel bilgilerimizin değişebilirliği, dış dünyanın nesnel gerçekliğini nasıl çürütmezse, insanların uzay ve zaman hakkındaki fikirlerinin değişkenliği de, ne birinin, ne de ötekinin nesnel gerçekliğini daha fazla çürütmez*” (8). Öte yandan Marx, zaman kavramını tarihsel değişikliklerle açıklamaya çalışır. Engels’le birlikte kaleme aldıkları *Komünist Manifesto*’da toplumların tarihini –böylelikle zamanın biçimselleşmesini– sınıf savaşımalarının tarihi olarak gösterir. Marksist tarih, sınıf savaşımalarını, yalnızca belirli bir süreci içeren toplumsal sınıflar arasındaki çatışma olarak değil, tarihin motoru olarak görür. Onun tarihsel gelişme ve ilerlemeden anladığı zamanın akışını belirleyen etkenleri var

olan süreçlerde somutlanma yöntemi olarak ortaya konulur. Marksist tarih algısı zamansal parçalanmaz bir bütün ve yekpare geniş anları içeren zaman içerisindeki çatışmaları gösterir. Bu çatışmalar maddî çatışmalardır ve fiziksel maddî yapı gelişen süreç içerisinde var olan çatışmalarla belirlenerek, bir önceki çatışmanın karşısına başka bir çatışmayı çıkararak yeni bir çatışmaya yönelerek varlığını sürdürürken tarihi ve zamanı da belirler. Bu çatışma süreçlerdir, süre uzam ve zamandır.

Yeniden ve son kez Faulkner'e dönelim. Saatçi de Quentin'e aynı şeyi söyler, arkasını açıp içini karıştırır. *"Pek bir şey olmamış..."* Hiçbir şey olmamıştır. Saat kırık da olsa, zaman akmaya ve bitmeye devam etmiştir. Quentin yenilgiyi kabul eder, saatçiye saatin kaç olduğunu sorar. Ölüler düştükleri toprakta çürüyeceklerdir. Yine de vuruşarak ölmeyi yeğleyecektir. Belki yeni bir cephe daha, belki bir soru vuruşma daha. Saatçi saati söylemek için duvardaki saate bakar. *"Saat..."* Quentin durdurur saatçiyi. *"Yok söylemeyin bana saati, dedim. Rica ederim, bayım sadece içlerinde doğru olan var mı onu söyleyin."* Yoktur. Saatçi vitrindeki saatleri doğru zamana ayarlayıp, kurmamış, çalıştırmamıştır saatleri. Çalışanlar da doğru zamanı göstermemektedirler. Ama zaman yine de kendi gönlünce, bildiği gibi akmaktadır. Quentin'in direnmesi boşunadır. *"Dışarı çıktım, kapıyı tik-takların üzerine kapatarak. Vitrine dönüp baktım. Bankonun arkasından bana bakıyordu. Vitrinde bir sürü cep saati, çeşit çeşit, her birinde de aynı sav, aynı çe-*

lişmeli güven, tıpkı bendekinde olduğu gibi. Akreple yelkovanı olmadığı hâlde. Hepsi birbiriyle çelişmeli. Ben kendiminkini iştitiyorum, cebimde tik-tak ettiğini başkaları görmese bile, başkaları görse de bir şey anlamaz zaten." Bu kez babasının sözlerini anımsar. *"...Çünkü babam saatler zamanı öldürürler demişti. Zaman demişti küçük çarkların tik-taklarından oluşup kaldıkça ölmüş demektir; ancak saatler durursa zaman canlanır."*

Zamanın ölmesi mi iyi, canlanması mı?

Zamana bırakalım!

Dipnotlar:

- (1) Hesoidos, *Tanrıların Doğuşu (Theogonia)*, Çev: Sabahattin Eyuboğlu, Azra Erhat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1977. Destan'ın ilgili dizeleri bu kaynaktan alıntılandı.
- (2) Roma mitolojisindeki Gökyüzü Tanrısı.
- (3) Başka kaynaklarda Gaia'nın kendi oğulları Uranos ve Pontos'la birleştiği belirtilir. Ensestin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Kronos'la devam eder enstet.
- (4) Ayrıntılı bir okuma için Bkz. Andrew Scull, theparisreview.org/blog'da yayımlanan /2015/04/22/madness-and-meaning'de yayımlanan yazısı.
- (5) Çıplaklık karşıtı fanatikliğin öteki boyutu olarak düşünülebilir belki.
- (6) Halit Payza, *Ütopya ve Distopya'nın Toplumsal Kökenleri*, Akhilleus ve kaplumbağa başlıklı bölümden. Henüz kitaplaşmadı.
- (7) Alıntılar, William Faulkner, *Ses ve Öfke*, Yapı Kredi Yayınları, İkinci Baskı, Ocak 2005.
- (8) V.I. Lenin, *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*, Sol Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 1988, ss. 189.

YAZAR

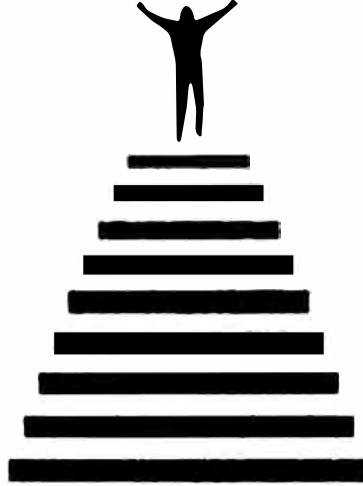
Halit Payza

1958 Aydın doğumlu, Evli ve iki çocuklu. Emekli Maliyeci. Varlık, Berfin Bahar, Afrodisyas Sanat, Kar, Kıyı, Kurgu, Çağdaş Türk Dili, Cumhuriyet Kitap, Aydınlık Kitap, Evrensel, Güney, Patika, Beşparmak, Gerçek Edebiyat, Altzine, Dönemeç, Anafilya, Tmolos Edebiyat, Yaşam Sanat gibi dergilerde yazdı. Yayımlanmış iki roman, iki deneme ve bir öykü kitabı var, beş ayrı kitaba ürünleriyle katkı koydu. Halen öykü, roman, deneme yazmayı ve farklı disiplinlere 'denemeci' yaklaşımıyla ilgilenmeyi sürdürüyor

KANT VE ZAMAN

SELDA SALMAN

Zaman ve zamanla ilgili konular felsefenin her daim ilgi alanında olagelmıştır. İnsan hayatında gittikçe artan önemi ile birlikte zaman, diyebiliriz ki özellikle son birkaç yüzyıldır daha da merkezi bir konuma sahip olmaya başladı. Nitekim, zamanı görünün formu olarak ele alan Kant, “oluş”, “bengi dönüş” (*ewige Wiederkehr*) kavramları ile Nietzsche, zaman fenomenolojisi ile Husserl, *Varlık ve Zaman*’da “varlığın zamandan başka bir şey” olmadığını söyleyen Heidegger, bölünemez zaman, süre (*la durée*) ve zamanın özgür irade ile ilişkisi yaklaşımları ile Henri Bergson zaman mefhumu konusunda öne çıkan, önemli filozoflar arasında yer alır. Bu sınırlı metinde, bir başlangıç olarak yalnızca Kant’ın zaman anlayışına değinilecek.

Kant, insanın deneyiminin ve bilgisinin zemininin özünde aranması gerektiğini ileri sürmekle felsefede, kendi tabiriyle, bir “Kopernik Devrimi” gerçekleştirmiştir. Felsefesinde zamanı yerleştirdiği yer de bu projenin bir parçası olarak karşımıza çıkacaktır. Dolayısıyla Kant’ın ortaya koyduğu şekliyle zaman önceki zaman anlayışlarından oldukça farklıdır. Kant’a göre zaman, her şeyden önce (Aristoteles’te olduğu gibi) bir kategori değildir. Özellikle tanrı ve

tanrının zamanla ilişkisi bağlamında, tanrısal zaman ile insanî zamanı ayıran teolojik anlayışlardan da oldukça uzaktır. Bunun bir sonucu olarak da farklı zaman kavramları yoktur; çünkü Kant’a göre insan için tek bir zaman vardır o da insanî zamandır. Kant’ın zaman anlayışı, özellikle de Leibnizci ve Newtoncu zaman anlayışlarına bir yanıt olarak ele alınır. Gerek Leibniz gerek Newton zamana (ve uzaya [*Raum*]) “*dair bilgimizi bağımsız olarak mevcut olan şeylere veya şeylerin özellikleriyle tanışıklığımıza dayandırmışlardır*” (1). Bu yaklaşım da zamanı ampirik koşullara taşımak anlamına gelir ki Kant bunun mümkün olmadığını düşünmektedir. Bu ampirik, deneyimden edindiğimiz verilerle zamana varılamayacağı anlamına gelir.

Peki zaman, ampirik bir mefhum değilse nedir? Kant, zamana ilişkin görüşlerini, özellikle *Saf Aklın Eleştirisi*’nin (*Kritik der Reinen Vernunft*) “Transendental Estetik” bölümünde açıklamaktadır. Burada Kant transendental olarak adlandırdığı felsefesinin en önemli kavramsallaştırmalarından ikisini masaya yatırır. Bunlar görü (*Anschauung*) ve duyusalıktır (*Sinnlichkeit*). “*Bir bilgi nesneler ile hangi yolda ve hangi araç yoluyla bağıntılı olursa olsun, onu onlarla*

dolaysızca bağıntılayan ve düşüncenin araç olarak göz önünde tuttuğu şey görüldür.” Nesneler bize verildikleri sürece, yani zihni bir yolla etkiledikleri sürece bizim için nesne olma imkânına sahiptir. “Nesnelerin bizi etkileyiş kipi yoluyla tasarımları alma yetisine (alıcılık) duyusalılık denir”(2). Dolayısıyla duyusalılık görünün imkânının zeminidir.

Kant’a göre tüm düşünce ne olursa olsun duyusalılık ile bağlantılı olmalıdır. Dolayısıyla duyusalılığın, deyim yerindeyse filtresinden geçmemiş herhangi bir düşünceden söz etmek mümkün değildir. Bize ulaşan bu malzeme bir çokluk hâlinindedir. Bu malzemeyi bir düzen içinde, belirli ilişkiler çerçevesinde görmemizi sağlayan ise duyusal görünün formlarıdır. Duyusalılık yalnızca alıcılık değil aynı zamanda alınan şeye biçim vermektir de ve bu biçim veriş zaman ve uzay formları altında gerçekleşir. Zaman ve uzay görünün saf formlarıdır; zamanın ve uzayın filtresinden geçmemiş temsil de saf temsildir. Zaman ve uzay saf olmaları itibarıyla *a priori* formlardır. Duyu nesneleri ancak bu formlar aracılığıyla görü hâline gelebilir. Bu bağlamda zaman ve uzay formlarının mantıksal öncelikleri vardır. “(...) şeyleri *a priori* görmemizi sağlayan, sadece duyusal görünün biçimidir [formudur]; ama bu sayede nesneleri kendi başlarına oldukları gibi değil, bize (duyularımıza) göründükleri gibi bilebiliriz” (3).

Burada zaman bir koşul, (uzay ile birlikte) görünün formu olarak karşımızdadır. Zaman ve uzayın görü formları olması ise onlara deneyimin imkânının sağlanması açısından oldukça önemli bir işlev yükleyecektir.

Görünün formu olarak zamanın, deyim yerindeyse, mekânı ise insan olacaktır. Dolayısıyla

da zamanın insandan bağımsız bir varlığı, temeli yoktur. Kant’a göre zamanın insandan bağımsız bir varlığa sahip olmasının mümkün olmaması tam da zamanı ampirik bir kavram olmaktan çıkarır. Bunu kanıtlayan en önemli ipuçlarından biri ise zamanın art ardalık biçiminde zuhur etmesi ve bu art ardallığın salt ampirik dünyanın verileri ile sağlanamamasıdır. İnsan, herhangi bir şeyin bilgisine zamanda (ve uzayda) sahip olabilir ve zamanı (ve uzayı) da kendinde taşır. “(...) uzay ve zaman esasen, nesneleri görülemez bakımından onlarla bağ kurma yollarımızla ilgilidir. (...) nesnelerle dolaysız bir bilme teması kurmamızla ilgilidir” (4). Dolayısıyla da zamanın insan bilincinin zorunlu kavrayış formu olması dışında mutlak bir gerçekliği (realitesi) yoktur (5).

Zaman, ayrıca, insanda olması itibarıyla yalnızca öznelidir. Ancak bu öznellik görelilik bağlamında bir öznellik değil zamanın kaynağının özne olması anlamında bir öznelliktir. Zamanın öznel olması görünüşler tarafından etiklendiğimiz sürece duyulabilir olması anlamına gelir. Kant bunu şöyle ifade eder: “Eğer iç görümüzden duyusalılığımızın temel koşulunu uzaklaştırırsak, zaman kavramı da yiter; zaman nesnelerin kendilerine değil ama yalnızca onları görüleyen özneye bağlıdır” (6).

Zamanın kendisi saf görüdür ve birbirinden farklı tüm zamanlar bu saf görü ile ilişkileri içinde aynı zamana aittirler. Farklı zamanlar, yalnızca zaman formu içindeki sınırlandırmalardır.

Zamanın insandan bağımsız var olmaması onun kendinde şeyele (*Ding an sich*) ait bir tasarım olarak ele alınamayacağı anlamına da gelir. Zaman bu anlamda görünüşlerin bir belirlenimi,

bir şekle ya da bir duruma ait değildir; fakat bunların iç duyu (*Der innere Sinn*) ile ilişkilerini belirler (7). Ancak Kant’a göre zaman yalnızca iç duyunun formu olmakla kalmaz, zamanın yanı sıra bir görü formu olan uzayın alanına, dış duyuya da yayılır; çünkü, her ne kadar uzay, zaman gibi görünün formu olsa da zamanın uzaya üstünlüğü söz konusudur. Bu üstünlüğün zemininde de zamanın dış duyuya da yayılması yatar. “Zihnin [*Gemüt*] kendini ya da kendi iç durumunu görülemezini sağlayan iç duyu hiç kuşkusuz bir nesne olarak ruhun kendisinin hiçbir sezgisini vermez; ama gene de belirli bir form vardır, zihnin iç durumlarının görüşü ancak onun altında olanaklıdır, ve böylece iç belirlenimlere ait her şey zaman ilişkileri içinde tasarımlanır” (8). Bu şu anlama gelir: İç duyunun uzaysal temsili olmasa dahi zamansal temsili vardır; dış duyuda da zaman uzayla birlikte daima devrededir. İç duyu uzay formu olmaksızın görülenebilirken dış duyu zaman formu olmaksızın görülenemez.

Zaman ve uzayın kategori ya da kendinde şeylere ait bir özellik veya kendilikler olarak düşünülmemesi ve görünün formları olarak ortaya konmasının oldukça önemli sonuçları vardır ki bu Kant felsefesinde bu sonuçlar “sentetik *a priori*” bilginin olanağı ile doğrudan ilintilidir. “Zaman ve uzay buna göre iki bilgi kaynağıdır ki çeşitli sentetik bilgiler bunlardan *a priori* türetilir” (9). Bu da özellikle matematiğin olanağı bağlamında oldukça önemli bir yere sahiptir. Kant, uzay ve zamanın *a priori* görü formları olmaları dışında bir yolu benimseyenlerin matematiğin olanağını ispatlamakta başarısız olacaklarını öne sürer çünkü bu durumda matematiğin deneyden kaynaklandığının söylenmesi gerekecektir ki Kant’a göre bu mümkün de-

ğildir. Nitekim, örneğin, aritmetiğin sayı kavramları zamanın art ardılığıyla ve mekanik alanında hareket yalnızca zaman tasarımı sayesinde oluşturulabilir (10). Elbette bu durum matematikle birlikte doğa bilimlerinin de olanaklı olmasına imkân tanır.

Burada gösterilmeye çalışıldığı gibi Kant'ın zaman anlayışı felsefesinin temelini oluşturan en önemli öğeler arasındadır. Zaman olmaksızın, epistemolojik düzlemde yol almanın, dolayısıyla bilgiyi oluşturmamanın imkânı yoktur. Ancak Kant felsefesinde zamanın çerçevesi bununla da sınırlı değildir ve daha derinlemesine okuma ve çalışmayı gerektirir. Gerçekten de özellikle zamanın Kant felsefesinin en temel ilkelelerinden biri olan ben'in kuruluşu ile ilişkisi üzerinden aralanan kapılar Heidegger gibi filozofların da ilgisini çekmiş ve bu veçhelerin de izi sürülmüştür. Bu yazının kapsamını aşacağı için burada ilgili okur için bir merak noktası oluşturabileceği saikiyle kısaca belirtmekle yetinilecek: Zaman iç duyunun formu olmakla aynı zamanda saf ben'in kuruluşunda da devrededir. Zaman, ayrıca, bu bağlamda Kant'ın temel yetilerinden biri olan hayalgücünde (*Einbildungskraft*) yeniden üretimin sentezi olarak bellek olma özelliğini de içerir. “Bizim bellek olarak adlandırdığımız zamansal dağılımın zamansal noktada kavranmasıdır” (11) ki bellek olmaksızın herhangi bir ben'den ya da nesnenin tanınmasından bahsetmenin imkânı yoktur.

Felsefi sistemi açısından bu denli önemli bir noktada duran Kant'ın zaman anlayışı, Kant'tan sonraki filozoflar için önemini sürdürür. Destekler ya da karşı çıkar nitelikte olsun Kantçı zaman, zaman üzerine felsefe yapma pratiğinin köşe taşlarından biri olmuştur.

Dipnotlar:

- (1) Allen Wood, *Kant*, ss. 60.
- (2) Immanuel Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*, A19, B33 (Alm: *Kritik der Reinen Vernunft*, İng: *Critique of Pure Reason*). (Türkçe için Aziz Yardımlı çevirisine de başvurulmuş; ancak genel dil bütünlüğünü sağlamak adına değişiklikler yapılarak bu çeviriye sadık kalınmıştır. Temel alınan asıl kaynak, eserin kaynakçada anılan İngilizce basımıdır.)
- (3) Immanuel Kant, *Prolegomena*, ss. 32.
- (4) Allen Wood, *Kant*, ss. 61.
- (5) Heinz Heimsoeth, *Kant'ın Felsefesi*, ss. 80.
- (6) Immanuel Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*, A38, B54.
- (7) Immanuel Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*, A33, B50.
- (8) Immanuel Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*, A23, B37.
- (9) Immanuel Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*, A39, B56.
- (10) Immanuel Kant, *Prolegomena*, ss. 32.
- (11) Lawrence Friedman, “Kant's Theory of Time”, ss. 382 (Kant, *SAE*, A102-A104'e referansla).

Kaynaklar

- WOOD, A. (2009). *Kant*. (Çev. Aliye Kovanlıkaya). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- KANT, I. (2009). *Critique of Pure Reason*. (Çev. Paul Guyer), New York: Cambridge University Press. [Türkçe: KANT, I. (2017). *Arı Usun Eleştirisi*. (Çev. Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınları].
- KANT, I. (1995). *Prolegomena*. (Çev. İoanna Kuçuradi, Yusuf Örne), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu .
- HEIMSOETH, H. (2014). *Kant'ın Felsefesi*. (Çev. Takiyettin Mengüşoğlu), İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- FRIEDMAN, L. (1954), Kant's Theory of Time. *The Review of Metaphysics*. 7/3, ss. 379-388.

YAZAR

Selda Salman

ODTÜ Felsefe Bölümü mezunu. Bilkent Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsünde sinema felsefesi üzerine yüksek lisans yaptı. Uzun süre sinema ve müzik alanlarında, yurtiçi ve yurtdışı projelerde çalıştı. İstanbul Kültür Üniversitesi Sinema ve Televizyon Bölümünde öğretim görevlisi. Mimar Sinan Üniversitesi Felsefe Bölümünde doktora çalışmalarına devam ediyor. Sinema ve felsefe alanlarında yurtiçi ve yurtdışı konferans ve atölye katılımları, yayımlanmış çevirileri, makaleleri ve yazıları var.

ZAMANIN DOĞASINA İLİŞKİN KISA BİR İNCELEME: ZAMANI FARKLI BAKIŞ AÇILARINDAN ELE ALMAK BİZE NE ÖĞRETEBİLİR?

VOLKAN ÇİFTECİ

Zaman nedir? Neden ele geçirilmesi bu kadar zordur? Nasıl olur da çok aşına olduğumuz bir “şey” gibi görünürken, bir o kadar da bize çok uzak durur? Bir başı var mıdır? Bir noktada nihayete erecek midir? Zaman akış [flux] mıdır? Yoksa şeylerin ona göre aktığı bir sabit midir? Zaman öznel midir yoksa nesnel midir? Daha da önemlisi, zaman gerçekten var mıdır? Zaman söz konusu olduğunda, bunlara benzer birçok soru akla gelebilir. Her alandan birçok düşünür, tarih boyunca zamana dair yukarıdakilere benzer sorulara cevap aramıştır. İlginçtir ki, zaman; her ne kadar varoluşumuzun en esaslı yönlerinden biri olsa da –en esaslısı değilse tabii– onu kelimelere döküp açıklamaya, somutlaştırmaya veya kavramsallaştırmaya çalıştığımızda, bunu tam olarak başaramadığımızı görerek şaşırıp kalırız.

Peki, ama neden böyle oluyor? Augustinus, zamanın ne olduğu sorusu üzerine: “Hiç kimse bana sormazsa biliyorum da, biri sorup da ona açıklama yapmam gerektiğinde bilmiyorum” der (2009: 374). Benzer şekilde Fraser, insanın, zamanın akışını içsel olarak hissettiğini, ancak iş onun kavranmasına gelince, zamanın şaşırtıcı bir biçimde ele avuca sığmadığını söyler (1987: 3). Dolayısıyla, zamanın akışını hissetsek de, onun içinde yaşıyor olduğumuzu düşünsek de, zamanın etkisiyle geleceğe doğru sürüklendiğimizi algılasak da; zaman, doğası gereği, tam anlamıyla anlaşılabilir görünmüyor.

Zamanın doğası konusunda farklı görüşler bulunur. Kısaca bu görüşlere bakmakta yarar var. Parmenides zamanın gerçek olmadığını [unreal] hatta var olmadığını söyler (Turetzky, 1998: 10). Benzer şekilde, McTaggart (1908) da zamanın gerçek olamayacağı [unreality of time] görüşündedir. Aristoteles (2017), zamanı öncelik ve sonralığa göre değişimin sayısı/sayımı olarak tanımlar; zaman, değişimin ona göre gerçekleştiği bir sabit –bir anlamda mutlak– olarak düşünülür. Newton için zaman, hiçbir şeye bağlı olmayan, bağımsız bir gerçekliğe sahip, kendisinden menkul bir “şey”dir; bu anlamda zaman mutlaktır. Oysa Leibniz, zamanın mutlak bir gerçekliği olduğu fikrine karşı çıkar; onun olaylar arasındaki ilişkiler sonucu edinildiğini savunarak ilişkisel zaman fikrini ileri sürer. Zaman, olay dizilerinin bir düzeni olduğu için, Leibniz, ilişkisel zaman fikrini savunur (Brentano, 1998: 113).

Bu yaklaşımlar ışığında, zamana ilişkin üç farklı anlayış edinebiliriz: 1- yanılsama olarak zaman, 2- mutlak zaman ve 3- ilişkisel zaman (1). İlk ikisi zamanı dış dünyada aradığı için tam anlamıyla nesnel bir bakış açısına sahiptir. Ancak ilişkisel zaman düşüncesi –her ne kadar zamanın olaylar arasındaki ilişkilerden çıkarsandığını savunsun da– zamanın, zihnimizdeki bir fikir (saf biçim) olarak var olduğunu öne sürerek, ona bir bakıma öznel bir bakış açısıyla; yani, insan bakış açısıyla yaklaşır.

Öyle ki, Kant (1929) bu fikri bir adım ileriye taşıyarak, zamanın, gerçekte, deneyimin öznel bir koşulu olduğunu ifade ederek, zamanı, tam anlamıyla, insan bakış açısından ele alır. Zaman, kendini gösteren şeylerin [*phenomena*] öznel bir biçimi; başka bir deyişle, bizim dünyayı algılama ve deneyimleme tarzımız [*mode*] olarak düşünülür. Böylelikle, bu zaman anlayışı ile neyi bileceğimiz ve bilgimizin sınırının nerelere kadar uzanacağı, kesin olarak insan bakış açısından cevaplanabilecek sorulara dönüşürler.

Zamana dair devrimsel fikirlerini oluştururken Einstein'ın, Kant'tan ne denli etkilendiği bilinmez. Ancak, modern fiziğin önde gelen isimlerinden Einstein'a, hocası Max Talmud'un (Talmey), Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi* adlı kitabını okumasını önerdiği ve Einstein'ın bu kitabı okuduğu bir gerçek (Kaku, 2004: 37). Einstein'a göre zaman, Newton'ın iddia ettiği gibi bir mutlak değil; aksine, farklı referans sistemlerine ve farklı gözlemcilere bağlı olarak farklı hızlarla akan bir "şey"dir (1905: 5). Bu anlamda, zamanın göreceli –hatta, bir anlamda, öznel veya kişisel olduğu sonucuna ulaşılır (2). Her ne kadar Einstein, zamanın uzaydan bağımsız bir şey olarak düşünülmesinin yanlış olduğunu gösterse de, zamanın farklı gözlemciler için farklı olduğu gerçeğini ortaya koyması, Kant ile birlikte düşünüldüğünde, özne ve zaman arasındaki yakın ilişkiyi gözler önüne sermiştir. Einstein'ın zaman anlayışı, hâlen, evrenin başlangıcı, işleyişi ve yapısıyla ilgili çalışmalara ışık tutmaya devam etmektedir.

Einstein'ın çağdaşı olan düşünür Bergson (2001), zaman ve bilinç arasındaki ilişkiyi daha ciddiye alarak, farklı bir zaman fikri geliştirmiştir. Ona göre, süre [*duration*] adını verdiği gerçek zaman, mekândan ayrı olarak ele alınmalıdır. Bergson, zamanın, akışın ta kendisi olduğunu söyler. Bilinç hâllerinin de bir akış olduğu düşüncesinden hareketle, bilincin yaşamı ile zamanı eş anlamlı olarak anlar. Böylece, zaman gibi insan da, değişim, gelişim, evrim ve devingenlik olarak ele alınır. Zamanın üç farklı kipi olan geçmiş, şimdi ve gelecek artık bütün akışın içerisinde iç içe geçmiş ve birbirlerine dönüşen tek bir hareket, bir geçiş olarak ele alınırlar. Bergson, zaman anlayışı temelinde, bilinç, benlik/kendilik ve özgürlük gibi konuları da derinlemesine inceler. Bu da, zaman anlayışımızın, insana dair konuları ele alışı biçimimizi ne denli etkileyebileceğini güzel bir şekilde ortaya koyar.

Heidegger (2001); zamanın, özünde ve kökenselliğinde insana ait olduğunu iddia eder. Zaman (3), *Dasein*'in –Heidegger'in "insan varoluşu" için kullandığı terim– içerisinde kendisini açılmadığı bir

ufuk olarak kabul görür (4). Dahası, zamanın birbirinden farklı olarak kabul edilen üç kipi olan geçmiş, şimdi ve gelecek birbirleriyle ilişki içerisinde bütünsel bir yapı olarak ele alınırlar. Doğumdan ölüme doğru uzanan insanın varlığı, ontolojik bir yapı, bir ufuk olan zamanın içerisinde, zamansallık ve tarihsellik olarak açılanır. Bu yönüyle, insanın sonlu ve bitimli bir varlık olduğuna vurgu yapan Heidegger, bunun farkındalığının bizi biz yapan veya yapacak olan esaslı bir durum olduğunu söyler. Doğumdan ölüme doğru bir varlık olan insan, bütünsel bir yapı olarak ele alınan zaman yardımıyla kendi bireyselliğini ve sahliliğini [*authenticity*] ele geçirebilir; dolayısıyla da özgürlüğe uzanabilir. Heidegger'in insan varoluşunu zamansallık olarak anlaması, kendimize, eylemlerimize, yaşamımıza ve özgürlükten ne anlamamız gerektiğine dair birçok şey söyler.

Belirtmelidir ki, zamanı anlamaya çalışmak, asla sadece zamanı anlamaya çalışmak değildir. Nesnel bir bakış açısı ile zamana yaklaşmak, bizi, fizik, astrofizik, hatta daha genel anlamda kozmolojinin alanına sürükler. Evrenin oluşumu, evrimi, işleyiş mekanizması, "uzayzaman"ın topolojisi ve buna benzer konulara ışık tutarak; zamanın oku, entropi, kütleçekim, evrenin genişlemesi (veya büzülmesi) gibi konuları merkezi bir konuma getirir (5). Zamana öznel bir bakış açısı ile yaklaşmak ise, bize, bilincimiz, kendimiz, kim olduğumuz, neyi bilebileceğimiz, diğerleri ile kurduğumuz ilişkiler, nasıl bir hayat yaşamamız gerektiği ve özgürlüğün imkânı gibi konularda yarar sağlar. Bu da, zamana ilişkin öznel bir araştırmanın psikoloji, nöroloji, zihin felsefesi, epistemoloji, sosyoloji, ahlak felsefesi gibi alanlardan bağımsız yapılabilmesinin pek de mümkün olmadığını açıkça ortaya koyar.

Zamanı anlamaya çalışmanın her zaman büyük zorlukları vardır. Bunca zorluğa rağmen, zaman söz konusu olduğunda kesin olarak söyleyebileceğimiz şeyler de vardır. Kendimizi zaman dediğimiz bir akışın içerisinde buluruz. Başka bir deyişle, tüm eylemlerimiz zamanı varsayar, zamana bağlıdır ve zamanla iç içedir. Umutlarımız, beklentilerimiz, pişmanlıklarımız, sevinçlerimiz, öngörülerimiz, planlarımız ve buna benzer tüm bilinç hâllerimiz zamana bağlıdır, zaman tarafından belirlenir ve ancak zamanla gerçekleşebilir. Öyleyse, zaman Kant'ın (1929) söylediği gibi bir "koşul", daha açık söylemek gerekirse, Turetzky'nin (1998) ifade ettiği şekliyle, kendini gösteren şeylerin "sınırlayıcı koşulu" olarak karşımıza çıkar.

Öyle ki, her şey zamana boyun eğer; her şeyin bir yaşam süresi vardır. Bu yanıyları zaman bir yandan her

şeyi yok eden bir hükümdar; bir diğer yandan ise, tüm kederlerin sonunu getiren bir kurtarıcı olarak ele alınabilir. Zaman, Sophokles'in *Elektra* adlı eserinde söylediği gibi "şifa veren bir ilahtır" (2017: 7). Bu yanıyla, bir kurtarıcı olarak ele alınabilir. Diğer yandan, Berlioz'un ifade ettiği gibi "zaman çok iyi bir öğretmendir, ama ne yazık ki bütün öğrencilerini öldürür" (akt. Carroll, 2016: 370). Bu yanıyla ise bir yok edici olarak karşımıza çıkar. Ne yanıyla ele alırsak alalım, zaman tarafından sınırlandırılmış bitimli varlıklarız; kısa yaşamımızdaki tüm yapıp etmelerimiz de bu gerçeğin farkındalığından muazzam derecede etkilenir.

Dipnotlar:

- (1) Bardon, bu üç zaman anlayışının, idealizm, realizm ve ilişkiselcilik [*relationalism*] başlıkları altında incelendiğini söyler. Bkz. Bardon (2013).
- (2) Burada belirtilmesi gereken bir diğer önemli durum, Einstein (ve modern fizik) için, artık bağımsız bir zaman anlayışı, yerini tek bir süreklilik olarak anlaşılması gereken "uzayzaman" [*spacetime*] anlayışına bırakır. Üç boyutlu düşünülen evrene, zaman dördüncü bir boyut olarak eklenir ve böylelikle, uzay, zaman ve dolayısıyla hareket, uzaklık, uzunluk gibi şeyler de birbirlerine bağımlı hâle gelirler. Teknik ayrıntılar için, bkz. Einstein (1905).
- (3) Heidegger (2001), *Varlık ve Zaman*'da geleneksel zaman, dünya zamanı ve kökensel zaman(sallık) olmak üzere üç farklı zaman türünden bahseder. Burada zaman dediğimizde, kökensel zaman anlaşılmalıdır.
- (4) Daha genel bir ifade ile söylemek gerekirse; zaman, varlığın içerisinde açıldığı bir ufuktur. Bkz. Heidegger (2001).
- (5) Bu konularda daha detaylı bilgi için, bkz. Carroll (2016).

Kaynaklar:

- ARISTOTELES, (2017). *Fizik*. Çev. S. Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- AUGUSTINUS, (2009). *İtiraflar*. Çev. Ç. Dürüşken. İstanbul: Kalcı Yayınevi.
- BARDON, A. (2013). *A Brief History of The Philosophy of Time*. Oxford: Oxford University Press.
- BERGSON, H. (2001). *Time and Free Will: An Essay on the Immediate Data of Consciousness*. (F.L.Polgson, Trans.). New York: Dover Publications.
- BRENTANO, F. (1998). *Philosophical Investigations on Space, Time and the Continuum*. (B. Smith, Trans.) New York: Routledge.
- CARROLL, S. (2016). *Zamanın Kozmolojik Tarihi*. Çev. M. Morali. İstanbul: Alfa Bilim.
- EINSTEIN, A. (1905). Zur Elektrodynamik bewegter Körper [On the Electrodynamics of Moving Bodies]. *Annalen der Physik* 17: pp. 891-921.
- FRASER, J. T. (1987). *Time: The Familiar Stranger*. Massachusetts: The University of Massachusetts Press.
- HEIDEGGER, M. (2001). *Being and Time*. (J. Maquairre & E. Robinson, Trans.). Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- KAKU, M. (2004). *Einstein's Cosmos*. New York: Atlas Books.
- KANT, I. (1929). *Critique of Pure Reason*. (N. K.Smith, Trans.). New York: St. Martin's Press.
- MCTAGGART, J. E. (1908). The Unreality of Time, *Mind*, New Series, Vol. 17, No. 68 (Oct., 1908), pp. 457-474.
- NEWTON, S. I. (1689). Scholium to the Definitions in *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*, Bk. 1 (1689); trans. Andrew Motte (1729), rev. Florian Cajori, Berkeley: University of California Press, 1934. pp. 6-12.
- SOPHOKLES. (2017). *Elektra*. Çev. A. Erhat İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- TURETZKY, P. (1998). *Time*. New York: Routledge.

YAZAR

Volkan Çiftçi

2008 yılında ODTÜ felsefe bölümünden mezun oldu. 2011 yılında yüksek lisans ve 2017 yılında doktora derecelerini yine ODTÜ felsefe bölümünden aldı. Genel olarak felsefe tarihi, özel olarak ise zaman, kendilik ve özgürlük konuları ile ilgilenmektedir.

ZAMANDA YOLCULUĞUN ÖNÜNDEKİ MANTIKSAL VE NOMOLOJİK ENGELLER

ERDİNÇ SAYAN & HASAN ÇAĞATAY

Pek çoğumuzun zamanda geriye gidip o dönemlerin yaşantısına ve olaylarına kendi gözlerimizle tanık olma fantezimiz olmuştur. Hele tarihçiler, arkeologlar ve paleontologlar (fosilbilimciler) için böyle bir imkân paha biçilmez bir nimet olurdu. (Gerçi zamanda geriye seyahat herkes için kolayca mümkün olsaydı, muhtemelen bu bilimler bizim için bugünkü kadar önemli ya da ilginç olmazlardı.) Birçok roman, film ve TV dizisinin konusu olmuş olan bu fanteziyi gerçekleştiremememizin sebebi teknolojik olarak henüz bu noktaya ulaşamamış olmamız mı, yoksa zamanda yolculuğun önünde başka bazı engeller de mi var? Evrenin zamanda yolculuğa izin vermeyecek biçimde yapılmış olduğunu bir “kaba gerçek” (brute fact) olarak görebilir ve bunun sorgulamanın sonu olduğunu kabul etmek isteyebiliriz. Ancak biz bu yazıda zamanda geriye seyahat etmemizin önündeki mantıksal ve nomolojik (doğa kanunlarından kaynaklanan) engelleri tartışarak daha aydınlatıcı bir açıklama ortaya koymaya çalışacağız.

Özel Rölativite Teorisi’nde ve çağdaş analitik zaman felsefesinde, zamanda geriye seyahatin olanaksızlığını açıklama konusunda “Büyükanne (ya da Büyükbaba) Paradoksu” diye bilinen bir paradokstan bahsedilir. Diyelim ki bir makina yardımıyla zaman-

da geri gidebiliyorsunuz. Anneannenizin henüz bir çocuk sahibi olmadığı, hatta kendisinin daha çocuk yaşta olduğu bir zamana geri gidiyorsunuz. O döneme geri gittiğinizde de anneannenizi öldürmek niyetindesiniz. (Belki size anneanneniz hakkında çok kötü şeyler söylediler, belki de siz bir canisiniz, ya da belki anneannenizi öldürmek isteme sebebiniz sadece bu işi yapıp yapamayacağınızı merak ediyor olunuz. Niyetinizin kaynağı konumuz açısından önemli değil.) Sonunda anneannenizi öldürdünüz diyelim. Bu demektir ki anneanneniz ileride sizi doğuran annenizi doğuramayacak. Bu durumda da siz asla dünyaya gelmemiş olacaksınız. İyi ama, zamanda geriye seyahat edip anneannenizi öldüren siz değil misiniz? Hiç dünyaya gelmeseydiniz bunu yapmanız da söz konusu olmayacaktı elbette. O zaman, dünyaya gelmiş olmanız sayesinde dünyaya gelişinizi engellemiş olmuyor musunuz? Ortada apaçık bir mantıksal çelişki var.

Öyleyse, eğer yukarıda anlattığımız şekilde zamanda geriye seyahat etmeniz gerçek olabilseydi ortaya şöyle bir mantıksal çelişki çıkacaktı: Siz dünyaya hem gelmişsiniz, hem de (anneannenizi öldürmeniz doğmanızı engelleyeceği için) dünyaya gelmemişsiniz. Tabii anneniz ve kardeşleriniz için de durum

böyle; onlar da hem dünyada varlar hem de hiç var olmamışlar (1). Mantıksal çelişki içeren durumlar asla gerçekleşmeyeceği için –ki bu, düşüncemizin en temel ön kabullerinden birisi olan “Çelişmezlik Yasası”dır– böyle durumlara yol açacak şeyler de gerçekleşemez. O halde, zamanda geriye yolculuk olanaksızdır. Zaman herkes ve her şey için hep ileriye akacaktır; zamanda geriye seyahat mümkün değildir.

Peki söz konusu mantıksal çelişkiyi –hem bu dünyada var oluşunuz hem de var olmayışınız şeklindeki çelişkiyi– engellenin başka yolları yok mudur? Yani sırf, günün birinde birisi çıkar da, zamanda geriye gidip kendisinin dünyaya gelişinin nedenlerini ortadan kaldırmaya kalkar ve bunu başarsa, bu bir mantıksal çelişkiye yol açar diye zamanda her türlü geriye yolculuk olanaksız olmak zorunda mıdır?

Aslında herhangi bir mantıksal çelişkiye yol açmadan zamanda geriye gitmenin yolları varmış gibi görünüyor. Örneğin, zamanda geriye gidip anneannenizi bulursunuz, fakat onunla karşılaşmazdan önce silahınız çalınır ya da yanınıza almayı unutursunuz. Ya da tam tetiği çektiğinizde silahınız tutukluk yapar veya tam tetiği çekecekken vücudunuza felç gelir.

Cinayetinize engel olabilecek daha pek çok senaryo düşünülebilir: tam cinayeti işleyecekken polis sizi tutuklar, cinayet öncesinde büyük bir deprem olur ve kendi canınızın dardına düşersiniz vs. vs. Bütün bu ve benzeri durumlarda anneannenizi öldüremeyeceğiniz ve dolayısıyla herhangi bir çelişki ortaya çıkmayacağı için, zamanda geriye seyahate mutlaka bir mantıksal çelişkinin engel olması gerekmeyeceği düşünülebilir. O halde, mantıksal bir çelişki ortaya çıkmak zorunda değilse, sorun sadece bilim ve teknolojinin henüz o seviyeye ulaşmamış olması mı? Yani zamanda geriye gidiş mantıksal olarak ilkece mümkün (çelişkili durumların yukarıda saydığımız çeşitli biçimlerde bloke edilmesi şartıyla), ama böyle bir geriye gidiş gerçekleştirmenin yolunu bilmiyoruz ve bunun teknolojisi henüz elimizde değil, sonucunu mu çıkarıyoruz?

Aslında Einstein’ın Özel Rölativite Teorisi şöyle başka tür bir engelden bahsediyor. Işık hızının üzerinde bir hızla seyahat eden bir uzay gemisine bindiğinizi ve

bir müddet sonra dünyadan yeteri kadar uzak bir yıldızın bir gezegenine indiğinizi farz edelim. Özel Rölativite Teorisi’ne göre, ilke olarak evrende öyle bir gözlemci bulunabilir ki, o gözlemcinin takvimine göre sizin o gezegene inişiniz dünyada anneannenizin bebeklik dönemine rastlayan bir olaydır. O gezegene indikten sonra tekrar uzay geminize atlayıp, yine ışık hızından daha büyük bir süratle dünyaya geri döndüğünüzde, bu ikinci yolculuk da zaman alacağı için o gözlemci sizin, anneannenizin bebeklikten çocukluk dönemine geçtiği bir zamanda dünyaya indiğinizi gözleyecektir – ki sizin kendi gözleminiz de bu olur, yani anneannenizin çocukluk günlerinde dünyaya inmiş olursunuz. Elbette böyle bir macerayı gerçekleştirmedeki teorik sorun, seyahatin ışık hızını aşan bir hızla yapılmasını gerektirmesidir. Aynı Özel Rölativite

Teorisi böyle bir hıza ulaşmanın mümkün olmadığını da söyler: hiçbir fiziksel iletim ışık hızını geçemez. Eğer Özel Rölativite Teorisi doğru ise, bu tür bir yolculuğun teknolojik olarak da asla mümkün olmayacağı sonucu çıkar buradan, çünkü böyle bir yolculuk ışık hızının aşamayacağı şeklindeki Einstein yasasının ihlâlini gerektirmektedir. (2)

Fakat zamanda geriye yolculuk mantıksal çelişkiye yol açmadığı ve doğa yasalarına aykırı olmadığı sürece mümkün olsa bile, zamanda geriye gitmenin paradoksallığından yine de kurtulabiliyor değiliz. Zamanda geriye gidip anneannenizi öldürmeye çalıştığınızı bir defa daha düşünelim. Mantıksal çelişki tehdidi yüzünden bunu başaramamanız gerekeceği için anneannenizi öldürme teşebbüsleriniz hep hüsrana uğrayacaktır – silahınız tutukluk yapacak, felç olacaksınız, tam o sırada bir deprem olacak, oraya geldiğinizde anneannenizi öldürme amacınızı tamamen unutacaksınız, anneanneniz sandığınızı yanlış birini öldüreceksiniz vs. Karşınıza bir sürü tuhaf ve gizemli engel çıkacak. Böyle olmadık engeller sadece anneannenizi öldürme teşebbüsleriniz sırasında başınıza gelmekle kalmayacak, sizin ileride dünyaya gelmenizi engelleyecek nispeten daha masum başka girişimlerde bulunmanız durumunda da ortaya çıkacak. Örneğin, ne kadar çabalarsanız çabalayın, yanınızda götürdüğünüz, anneannenizi daha çocuk-

ken kısırlaştırıcı bir ilacı onun içeceğine koymayı ya da koydurtmayı da başaramayacaksınız. Yine, örneğin dedenizin anneannenizle evlenmesine hiçbir şekilde engel olamayacaksınız – dedenize çok büyük servetler sunsanız, onu ölümle tehdit eterseniz, ya da anneannenizi karalamak için yanınızda götürdüğünüz, o zamanlar daha geliştirilmemiş olan fotomontaj teknoloji ve teknikleriyle üretilmiş her türlü sahte fotoğraf ve belgeyi dedenize göstererseniz bile. Üstelik bütün bunlar dedeniz gerçek hayatta anneannenizle istemeye istemeye evlenmiş olsa bile geçerli olacak. Bununla da kalmıyor: sizin yaşıtınız torunlara sahip olan bütün diğer anneanneleri daha çocukken öldürme teşebbüsleriniz de saydığımız türden inanılmaz engellere takılacak. Dahası, sadece sizin değil, zamanda geriye yolculuk edecek başka herkesin –istisnasız herkesin– de başına benzer olaylar gelecek ve onlar da sizin gibi günümüze “başarısızlıkla” –ve bu beklenmedik olaylar karşısında son derece

şaşkın– dönecekler. Bütün bu senaryolar ve sonuçları salt mantık açısından mümkün olsa bile, akla zamanda yolculuğun olanaklılığı ile ilgili sorular getirmektedir; çünkü kendi olağan zamanında yaşayan bir insanın, eğer kafaya koymuşsa ve yeterli hazırlıkları yapmışsa, herhangi bir çocuğu öldürmeye teşebbüsleri hiç de böyle inanılmaz, akıllara durgunluk verici engellerle karşılaşmaz.

Zamanda geriye seyahat edebilmemiz durumunda, kendimizin ve başkalarının anneannelerini her öldürmeye kalkıştığımızda böyle olmadık, akıl almaz “şanssızlıklar” yüzünden başarısızlığa uğramaya mahkûm oluşumuzu nasıl açıklayacağız? Dünyanın tarihinde doğabilecek her türlü mantıksal çelişkiyi önceden görüp önleyen özel bir doğa yasası ya da yasaları mı var? Yani örneğin şöyle doğa yasaları mı var: “Eğer bir şahıs kendi anneannesinin çocukluğu dönemine giderse, anneannesini öldürmesi şu ya da bu engel çıkarılarak

önlenir” ve “Eğer bir şahıs kendi anneannesinin çocukluğu dönemine giderse, onu kısırlaştırması şöyle ya da böyle engellenerek önlenir”? Bildiğimiz diğer “kör” doğa yasalarının aksine, bu engel çıkarıcı yasaların çelişkili durum ihtimallerini önceden görüp, o çelişkilerin ortaya çıkmasını önleyici her türlü “tedbiri alan” birtakım tuhaf “akıllı” yasalar olmaları gerekiyor. Aşına olduğumuz diğer doğa yasalarına hiç benzemeyen böyle yasaların varlığına inanmak elbette güç. Bu yüzden de Büyükanne Paradoksu bizim için paradoksluğunu hâlâ koruyor.

Elbette bütün bu paradoksalılığı önlemenin daha basit bir yolu var: zamanda geriye dönüşün tümden ve kesinlikle olanaksız olması. (3) Yani doğa yasalarının zamanda sadece geleceğe götürücü olmaları, zamanın okunun sadece geleceğe yönelik olması. Dolayısıyla, zamanda geriye seyahate –ve böyle bir seyahati sağlayacak zaman makinalarına– izin veremeyecek tarzda olmaları. Bu, ortaya

çıkabilecek mantıksal çelişki veya olmadık rastlantı ihtimallerini önleyebilmek için “evrenin bulunduğu” kökensel bir çözüm olamaz mı? Durum buysa, doğa yasaları öyle bir biçimde inşa edilmiş olmalıdır ki, istisnasız hiçbir nesne (veya kişi) zamanda alışılageldiğimiz yönün tersine, yani olup bitmiş bir geçmişe gidemez. Gördük ki, hiçbir maddi nesnenin ışıktan hızlı hareket edemeyeceğini söyleyen yasa, zamanda belli bir tür geriye gidişe (bir uzay gemisiyle önce ışıktan hızlı bir şekilde uzak bir gezegene gitmek, sonra da yine ışıktan hızlı bir şekilde dünyaya geri dönmek suretiyle zamanda geriye gidişe) engeldir. Acaba böyle başka doğa yasaları da var mı? Yani başka bazı doğa yasalarında da zamanda geri gidişi yasaklayan özellikler var mı? Bu özellikler neler ve tam olarak nasıl bu yasaklamayı sağlayabiliyorlar? Bunlar evrenle ilgili en ilginç sorulardan olsa gerek.

Burada bir başka ilginç nokta da şu: Eğer dünyadaki doğa yasaları ve belli bir andaki olguları ifade eden önermeler (“başlangıç koşulları”) hep birlikte tutarlı, yani mantıksal bir çelişki barındırmayan, bir küme oluşturuyorlarsa –ki bu kümenin öyle olduğuna inanırız– böyle bir kümeden mantıksal çelişki içeren bir sonuç önermesi çıkmamasını bekleriz. Şu andaki başlangıç koşullarıyla birlikte doğa yasaları yakın ya da uzak gelecekte bizi P&~P (örneğin, gelecek hafta hem kar yağacak hem de yağmayacak) şeklinde ifade edilebilecek herhangi bir çelişkili durum önermesine götürmemelidir. Bu bir standart mantık gereğidir. Peki tutarlı olduğunu düşündüğümüz doğa yasaları artı başlangıç koşulları (elimizdeki örnekte, bizi zamanda geriye götürecek zaman makinasına bindiğimiz andaki koşullar), eğer zamanda geriye gidebilseydik niçin çelişkili durumlara –annean-

nemizi öldürerek hem dünyaya gelmemiz hem de gelemememiz gibi durumlara– yol açsın? Mantıksal açıdan bakıldığında, tutarlı bir kümeden bir çelişki çıkarsanamaz. Yani dünyanın yasalarıyla ve herhangi bir başlangıç koşulları kümesiyle birlikte mantıksal olarak tutarlı olması, zamanda ister ileriye ister geriye gidilsin hiçbir çelişkiyle karşılaşılmayacağını garantisi değil midir?

Bazı çok özel kısıtlar altında geçmişe seyahatin mantıksal olarak sorunsuz bir şekilde pekâlâ mümkün olabileceği düşünülebilir. Örneğin, zaman makina atlayıp geçmiş bir zamana gittiğimi varsayalım. Ama o zamanda olmuş olaylara sadece “pasif bir gözlemci” olarak tanık olabiliyorum; oradaki varlığım o zamandaki olayları hiçbir şekilde etkilemiyor, değiştirmiyor. Böylece, daha önce bahsettiğimiz türden herhangi bir mantıksal çelişkinin ortaya çıkmasının da, nomolojik aykırılıkların da önüne geçilmiş olur. Öte yandan bu düşüncedeki sorun, geçmişe gittiğimde orada tam anlamıyla bir “görünmez adam” olmamı gerektirmesidir. Böyle bir görünmezliğin, dokunulmazlığın, işitilmezliğin vs. gerçekleşmesi kolay olmasa gerektir. Düşününüz, şu anda aramızda gelecekte gelmiş birtakım görünmez insanlar olduğu söylene bunu inandırıcı bulur muydunuz? O görünmez insanlardan hiçbir nedensel yolla etkilenmiyor olmamız fizik kanunlarıyla ilgili bildiklerimize tamamen ters düşmüyor mu? Onların varlığını ne optik, ne elektronik, ne mekanik, ne akustik ne de başka herhangi metotla fark edebiliyoruz, ama onlar bizi bir şekilde “gözetleyebiliyorlar”. Bildiğimiz kadarıyla, her türlü gözetleme bir nedensel etkileşim gerektirir. Bizi gözetleyen ama bizim kendilerini hiçbir şekilde gözetleyemediğimiz varlıklar ancak bilimsel olarak iyi düşünülmemiş

fantastik roman ve filmlerde olur.

Gördüğümüz gibi, geçmişe gitmek mantıksal çelişkileri engelleyecek şekilde yapılabilir bile, nomolojik problemlere, yani bildiğimiz doğa yasalarıyla uyumsuz sonuçlara neden olacaktır. Dolayısıyla, mantıksal çelişkiler veya fizik yasalarıyla açıklanamaz birtakım rastlantılar gibi nomolojik olarak olanaksız durumlar ortaya çıkarma ihtimali yüzünden zamanda geriye yolculuğun doğa tarafından yasaklandığını düşünmek akla yakın görünüyor. Peki zamanda geriye değil de ileriye gitmek mümkün müdür? Özel Rölativite Teorisi’ndeki “İkiz Paradoksu” senaryosunda belli bir anlamda geleceğe seyahat mümkündür. Bu senaryoda, ışık hızına yakın bir hızla gidebilen bir uzay gemisine binerek kısa bir müddet dolaştıktan sonra tekrar dünyaya dönen bir kimse, dünyada bıraktıklarının kendisine göre zamanda çok daha ileride olduklarını, örneğin onun seyahati boyunca dünyada 50 yıl geçmiş olduğunu, bu süre içinde ikizinin ve bütün tanıdıklarının kendisine göre çok yaşlanmış veya ölmüş olduklarını görür.

Şimdi de şunu soralım: zamanda “ileriye sıçramak” ve sonra da sıçrama öncesi zamana geri dönmek mümkün müdür? Bu sözünü ettiğimiz senaryoda, kişi zamanda örneğin 50 yıl ileriye atlayacak ve bir müddet sonra tekrar atlama öncesine geri dönecektir. Zaman da böyle bir önce-ileri-sonra-geri yolculukta da Anneanne Paradoksuna benzer sorunlar ortaya çıkar. Diyelim ki, 50 yıl sonrasına yolculuk yaptınız. Orada, kendi zamanınızda henüz çocuk yaşta olan kız kardeşinizin torununa rastladınız. Sonra tekrar 50 yıl geriye döndüğünüzde de kız kardeşinizi öldürmeye kalktınız (her ne motivasyonla olursa olsun). Eğer kız kardeşinizi, yani 50 yıl gelece-

ge atladığınızda rastladığınız o kişinin anneannesini, öldürmeyi başarırırsanız, ortaya bir çelişki çıkacaktır: söz konusu torun hem dünyaya gelmiş hem de gelmemiş olur. Diğer yandan, bu mantıksal çelişkinin ortaya çıkmaması için kız kardeşinizi her öldürme girişiminiz Anneanne Paradoksunda bahsettiklerimize benzer esrarengiz olaylarla önlenirse –sapasağlam silahınızın her seferinde tutukluk yapması, kız kardeşinizi öldüremeden hapse atılmanız, kız kardeşinizin garip bir şekilde ortadan kaybolması vs.– bunlar da açıklanması mümkün olmayan nomolojik garabetler olacaktır. Benzer engeller 50 yıl sonrasında rastladığınız herhangi bir şeyin nedensel etkenlerini kendi zamanınıza geri döndüğünüzde ortadan kaldırmaya kalkıştığınızda da başınıza gelecektir. Örneğin 50 yıl ileriye atladığınızda gördüğünüz bir ağacın, kendi zamanınıza döndüğünüzde henüz çok kırılgan bir fidan olduğu aşamada o fidanı tahrip etmeyi asla başaramayacaksınız.

Öyle görünüyor ki, zamanda yolculuk mantıksal veya hiç değilse nomolojik problemleri beraberinde getirmektedir. Böyle problemlere *yol açmadan* zamanda yolculuk yine de mümkün değil mi? Belki de mümkün, eğer örneğin anneannenizi öldürmek ya da yıllar sonra dev bir ağaç hâline gelecek olan bir fidanı koparmak gibi mantıksal çelişkiye yol açacak işlere kalkışmazsanız. Diyelim ki, zamanda geriye gittiniz ve orada gördüğünüz bir taşı bir metre ile-

riye koydunuz. Eğer bu zararsız görünen hareketiniz bir gün çocuk anneannenizin o taşa ayağı takılarak düşüp ölmesine yol açmayacak veya bahsettiğimiz fidanın gelişimini önlemeyecekse... vs., zamanda yolculuk *ilkece* mümkün olabilir. Ama geçmişe gittiğinizde orada yapacağınız bir davranışın hiçbir mantıksal çelişkiye yol açmayacağının garantisi yoktur. Bu yüzden, evrendeki yasaların “her ihtimale karşı” zamanda yolculuğu yasaklayacak yapıda olmaları olasılığı büyüktür.

Dipnotlar:

- (1) Bu paradoksun daha çarpıcı bir başka versiyonunda zaman makinasıyla kendinizin geçmişteki bir hâline, örneğin henüz bebek olduğunuz bir zamana gidiyorsunuz ve bebeklik çağındaki kendinizi öldürüyorsunuz.
- (2) Bugün fizikçilerin elinde Özel Rölativite Teorisi’nin doğruluğunu destekleyen sayısız kanıt varsa da, bu teorinin kesin ve nihai olarak doğru olduğundan emin olamayız tabii ki. Diğer taraftan, Özel Rölativite Teorisi’nin, hareketin ivmeli olup olmaması konusunda hiçbir kısıtlama koymaması anlamında daha genelleştirilmiş versiyonu olan Genel Rölativite Teorisi’nin bazı şartlar altında zamanda ileri ve geri seyahate açık kapı bıraktığı görüşü ilk defa Kurt Gödel tarafından olmak üzere bazılarınca ileri sürülmüştür. Ancak bu iddia tartışmalıdır.
- (3) Bu paradoksalılıklara başka çözüm yolları olduğu da düşünülebilir. Çocuk yaştaki anneannenizi öldürmeyi başarıyor görürsünüz, ama aslında gittiğiniz kendi evreninizin geçmişi değil, sizinkine paralel ve içinde sizin hiç doğmadığınız bir başka evrendir. Öldürdüğünüz de sizin gerçek anneanneniz değil, onun paralel evrendeki bir kopyasıdır. Paralel evrenlerin varlığını ve bunlar arasında yolculuk yapmanın bir biçimde mümkün olduğunu varsayan böyle bir çözüm adayını bu yazıda irdelemeyeceğiz.

YAZAR

Erdinç Sayan

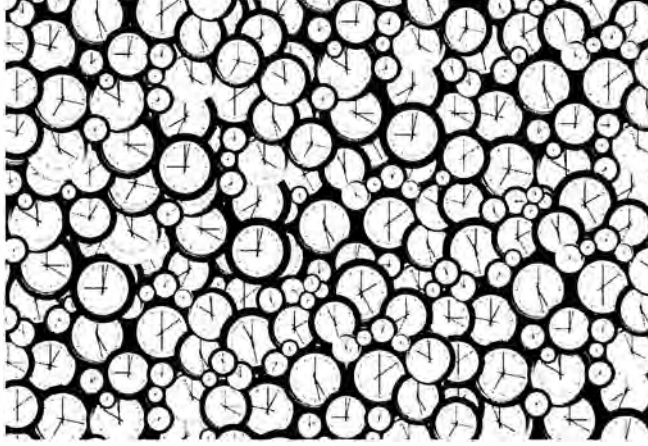
1979’da ODTÜ Endüstri Mühendisliği Bölümünü bitirdi. 1981 yılında Fulbright bursu ile Amerika’daki Ohio State Üniversitesi Felsefe Bölümüne doktora çalışmaları için gitti. 1994 yılında oradan doktora derecesini elde ederek, aynı yıl ODTÜ Felsefe Bölümüne öğretim üyesi olarak katıldı. Mart 2015’te bu bölümden profesör emeklisi oldu. Makalelerini (bazıları başka yazarlarla ortak olmak üzere) yayınladığı başlıca dergi ve kitaplar arasında şunlar vardır: Cognitive Systems Research, Organon F, Boston Studies in the Philosophy of Science (Vol.: 244), Philosophical Studies, Philosophy Research Archives. Felsefedeki ilgi alanları: bilim felsefesi, fizik felsefesi, zihin felsefesi, analitik metafizik (özellikle: nedensellik, uzay, zaman, hareket, kişi özdeşliği problemleri), matematik felsefesi.

YAZAR

Hasan Çağatay

Lisans eğitimini matematik öğretmenliği, yüksek lisan ve doktora eğitimini ise felsefe alanında ODTÜ’de tamamladı. Üniversite yıllarında “Sığınak” isimli romanı yayınlandı. Yüksek lisans tezini, varlık sorusu üzerine; doktora tezini ise, özgür irade ve belirlenimcilik problemi üzerine yazdı. Çağatay, doktora sonrasında, Anadolu Üniversitesi, Western University ve Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi’nde, özgür irade, zihin felsefesi ve yapay zekâ alanlarında çalışmalarını sürdürdü. Hasan Çağatay, şu anda Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi’nde görev yapmaktadır.

Zaman kavramı söz konusu olduğunda iki temel araştırma alanı akla gelir. İlki, zamanın ne olduğu, doğası, nesnelerle ilişkisi gibi fiziğin ve metafiziğin ilgilendiği konulardan ibarettir. İkincisi ise, zaman kavramının bizim deneyimlerimizdeki yeriyle ilgilenen psikoloji, bilişsel bilimler ve fenomenolojinin alanıdır.

Bu yazıda zaman kavramının üçüncü bir alandaki, mantık alanındaki, yerinden bahsedeceğiz. Mantık, yukarıda bahsedilen alanlarla ilişkili olsa da bunlardan bağımsız ayrı bir alandır. Mantık için kabaca doğru düşünmenin kurallarının çalışıldığı alan denilebilir.

Haskell B. Curry mantık bilimini şöyle tarif ediyor. *“Elimizdeki veriden sonuçlar çıkaracak şekilde akıl yürütmelerde bulunuruz. Bunların bazılarında sonuçlar doğrudur; diğerlerinde yanlış. Bazen yanlış sonuçların verideki hatadan kaynaklandığını, bazen de bizim doğru akıl yürütemememizden kaynaklandığını gözlemleriz.”* Curry’e göre doğru akıl yürütmenin kurallarının çalışıldığı alan mantıktır.

Mantık alanının ortaya çıkışında, insanın zamandan bağımsız bir şeyler keşfetme isteğinin de olduğu söylenebilir. Devamlı değişen bir dünyada sabit olanı, zamana karşı direnebileni aramak Antik Yunan felsefesinden beri entelektüel uğraşlarımız arasında önemli bir yer kaplamaktadır. Hayatta kalmasını bü-

yük ölçüde kullandığı dile borçlu olan bir varlığın, yani insanın, ifade ettiği cümlelerin karşılıklarının, ifade ettiği anda değiştiğini, hatta yok olduğunu düşünerek gerçeklikle temasını kaybetme korkusuna kapılmasının böyle bir arayışa yol açması olasıdır. Fakat diğer taraftan, insan, aslında gerçeklikle temasını kaybetmediğini de bildiği için, yapması gereken şeyin, radikal şüphecilğe kapılmak yerine dünyayla ilgili oluşturduğu genel kuramına yeni bir şeyler eklemek olduğunu düşünmüştür. Ekleyeceği şeyler, zamandan bağımsız, değişmeyen; fakat bütün değişimin arkasında olan kavramlar olmalıdır. Bu aslında ilk bakışta mantığın doğuşundan ziyade metafiziğin doğuşuna yol açmıştır. Bütün değişimin merkezine *belirli maddeleri* (su, hava...), *değişmeyen parçacıkları* (atomlar), *sayısal orantıları*, vs. koyarak zamanın ötesindeki sabit açıklanmaya çalışılmıştır.

Ancak, metafiziğe ek olarak Aristoteles ile beraber zamanın ötesinde konumlandığı iddia edilen başka bir alanın da geliştiğini görmekteyiz. Bu alan düşüncelerle, önermelerle, onların aralarındaki ilişkilerle ve doğruluk değerleriyle ilgilenen mantık disiplindir. Basit bir örnek olarak “Bütün insanlar ölümlüdür”, “Sokrates insandır” önermelerinin doğru olduğu kabul edildiğinde, “Sokrates ölümlüdür” önermesinin de doğru olduğunu kabul etmemize yol açan kurallar zamandan bağımsız olarak incelenmektedir. Curry’nin tanımını buraya uygularsak, data içerisinde bir akış olsa da datayı yorumlama

kurallarımız datanın kendisinden bağımsızdır. Bu da Tanrı bakışı denilen (God's-eye-view) bir bakış açısının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yani mantığın kendisi, incelediği datanın, bir parçası değildir, ona dışarıdan bakan bir gözdür.

Fakat, bu bakış açısı zaman kavramıyla ilgili olarak bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Mesela, önermeler zaman barındırmakta mıdır? "Boston, Büyük Britanya'nın parçasıdır" ifadesi bugün yanlış olsa da 1750 yılında doğrudur. Bu durumda önermelerin doğruluk değerleri zamana göre değişmeli midir? Gottlob Frege'ye göre önermelerin doğruluk değeri zamandan bağımsızdır. Dolayısıyla, önermeleri zamandan bağımsızlaştırabilmek için onları *a zamanında* (t_a) şu olaylar oldu diye yeniden yazmalı, eksiksiz olarak oluşturmamız. Mesela yukarıdaki önermeyi "2018 yılında Amerika, Büyük Britanya'nın parçasıdır" şeklinde yazarsak önermenin doğruluk değeri nereden bakarsak bakalım yanlıştır. Önermelerin doğruluk değerlerinin zamandan bağımsız olması düşüncesi sadece Frege özelinde değil, Spinoza'dan Kant'a kadar birçok filozof tarafından paylaşılmaktadır. İkinci bir soru ise, mantık gibi her şeye nüfuz ettiği iddia edilen bir alan zamanı nasıl formüle edecektir? Şimdi kavramını içeren bir düşünce nasıl ifade edilebilir? İki seçenek bulunmaktadır. Birincisi, önermelere zamanda bulunduğumuz yerden bakan; ikincisi, zamana dışarıdan bakan formülasyonlardır.

Arthur Prior, 1957'de yazdığı *Zaman ve Kipsellik* (*Time and Modality*) çalışmasından 1969'daki ölümünden 8 yıl sonrasında yayınlanan *Dünyalar, Zamanlar ve Benler* (*Worlds, Times and Selves*) eserine kadar bu sorunla ilgilenmiştir. Bu süreçte zaman kavramını içeriden konumlanarak formüle eden bir mantık geliştirmiştir. Şimdi kavramına özel bir yer verilen bu sistemde *geçmiş* ve *gelecek* operatörleri üzerinden cümlelerin mantıksal formlarının verilip, doğru çıkarımlar yapılması için aksiyomlar tanıtılmıştır.

Arthur Prior'un geliştirdiği sistem, J.M.E. McGart'ın *A-serileri* ve *B-serileri* olarak isimlendirdiği zaman kavramları arasındaki gerilimle yakından ilişkilidir. *A-serilerinde* zaman *geçmiş*, *gelecek* ve şimdiden oluşmaktadır. Duruma şimdi dediğimiz noktadan yani içeriden insan gözüyle bakılmaktadır. Diğer taraftan, *B-serilerinde* ise, zamana dışarıdan, insanî olmayan bir gözle bakılmaktadır. Sistem şimdi, geçmiş, gelecek gibi kipler yerine, *anlar* ve önce-sonra ilişkisi üzerine kurulmuştur. *B-serileri* birinci derece mantık ile formüle edilebilirken, *A-serileri* formülasyon için kipsel bir mantık gerekmektedir. Prior *A-serilerini* savunarak, bu görüşe

uygun kipsel operatörler tanıtmıştır:

F: "Şöyle bir durum bir zaman olacak"

P: "Şöyle bir durum bir zamanlar oldu"

G: "Şöyle bir durum her zaman olacak..."

H: "Şöyle bir durum her zaman oldu..."

Mesela, $FP\phi$ ifadesi, ϕ durumu olmuş olacak şeklinde çevrilmektedir. Burada önemli bir nokta bu operatörlerin ikili olarak birbirlerine dönüştürülebiliyor olmasıdır:

$$F\phi \equiv \neg G\neg\phi$$

$$P\phi \equiv \neg H\neg\phi$$

Prior'un geliştirdiği zamansal mantığın gerçeklikle temasını oluşturmak için bir semantik (anlambilim) teori de tanıtılmalıdır. Kipsel mantık semantiği için genel olarak kullanılan Kripke modeliyle zamansal mantığın anlamsal kısmını tanımlayalım. Öncelikle bir Kripke modeli (M), *bir çatı* ve *bir değerlemeden* oluşmaktadır. Prior'un zamansal mantığı için kullanılacak zamansal çatı (F), *zaman birimleri kümesi* (T) ve önce-sonra ilişkisinden (<), oluşmaktadır. Değerleme ise zaman birimleri ve önermeleri, {0,1} kümesine götüren, ya da alternatif olarak önermeleri, zaman birimlerine götüren bir fonksiyondur. Kısaca semantik sistemi şöyle gösterebiliriz.

$$M = \langle F, V \rangle,$$

$$F = \langle T, < \rangle, t \in T:$$

$$M, t \models p \leftrightarrow V(t, p) = 1$$

$$M, t \models \phi \leftrightarrow \neg M, t \models \neg \phi$$

$$M, t \models \phi \wedge \psi \leftrightarrow M, t \models \phi \text{ and } M, t \models \psi$$

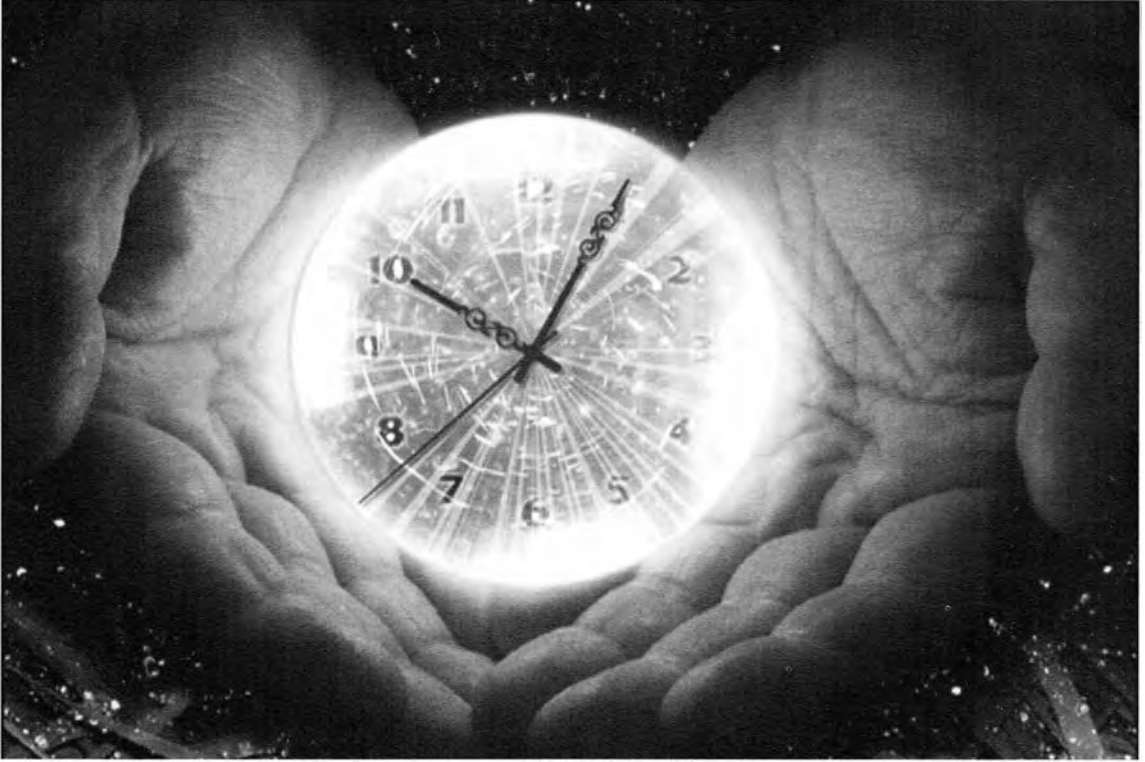
$$M, t \models F\phi \leftrightarrow \exists u \in T: t < u, \text{ durum } M, u \models \phi \text{ 'dur}$$

$$M, t \models P\phi \leftrightarrow \exists u \in T: u < t, \text{ durum } M, u \models \phi \text{ 'dur}$$

$$M, t \models G\phi \leftrightarrow \forall u \in T: t < u, \text{ durum } M, u \models \phi \text{ 'dur}$$

$$M, t \models H\phi \leftrightarrow \forall u \in T: u < t, \text{ durum } M, u \models \phi \text{ 'dur}$$

Bütün bu formülasyonlarda önermelerin doğruluk değerleri konumlandığı zamana göre değerlendirilmektedir. Zamandan bağımsız bir doğruluk söz konusu değildir. Fakat diğer taraftan, zamanı donduran bir araçla, birinci derece mantıkla da bu cümleler formüle edilebilmektedir. Bir önermenin ifade edildiği *anı*, *zamanı* önermeye değişken olarak ekleriz. Önermenin gelecekte olacağını söyledikimizde, o değişkenin bütün serbest hallerini o

andan daha sonraki bir an olarak tanımlayacağımız y değişkeni ile değiştiririz.

Mesela, $F\phi$ önermesi birinci derece mantık diline, $\exists y(Rxy \wedge (\phi \text{ önermesinin birinci derece mantığa çevirisi}) [y/x])$ şeklinde çevrilir. Bu durumda artık önermenin doğruluk değeri zamandan bağımsız olmuş olur. Çünkü, ne zaman ifade edilirse edilsin, hep aynı zamandan bahsedilecektir.

Prior, felsefi nedenlerden dolayı birinci derece mantığın ortaya attığı Tanrı-gözü modelini reddetmektedir. Çünkü bu modelde niceleyiciler ($\forall$, $\exists$), *anları* nicelemektedirler. Bu da, ontolojimize *an* denilen soyut nesnelerin eklenmesine yol açmaktadır. Bu tür soyut nesnelerden kurtulmanın bir yolu olarak Prior *durumlara* yönelmektedir. Onun model olarak aldığı olası dünyalar, gerçekten tek tek var olan şeyler olmak yerine; sadece olduğumuz yerden bakıldığında bir durumun olabilmesidir. Diğer bir deyişle, burada *zorunluluk*, *olanaklılık* olası dünyalardan önce gelmektedir. Olası dünyaların doğru ya da yanlış olması bir şeyin zorunlu mu olumsal mı yoksa olanaksız mı olduğunu belirlememektedir. Tam tersine, bize daha yakın olan *zorunluluk* kavramı üzerinden *olanaklı durumlardan*, *dünyalardan* bahsedebilmektedir. Aynı şekilde, *anlar* da kendi başlarına var olan soyut varlıklar olmayıp, sadece *gelecek*, *geçmiş* gibi kavramlar aracılığı ile söz konusu olmaktadır.

Prior, felsefi nedenlerden dolayı seçtiği içlemsel modelin formüle etme gücünün, birinci derece mantıkla formüle edilebilecek bütün cümleleri kapsayacağını iddia etmiştir. Fakat, “20 Şubat 2018’de kar yağıyordu” gibi bir cümle Prior’un içeriden bakan içlemsel mantığı ile formüle edilememektedir. Bu cümlede bahsedilen zaman dilimi, konumlandığımız zamanla ilişkili değildir.

Dolayısıyla, bu durumun çözülmesi için *geçmiş*, *gelecek* operatörlerinin üzerine bir şeyler eklemelidir. Prior’un bu durumu çözmek için geliştirdiği araçlar *melez mantığın* (*hybrid logic*) ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu mantık kipsel mantığı kullanarak hem olduğumuz yerden bakabilmekte hem de doğrudan belirli zamanlara referans veren birinci derece mantığın yöntemini kullanabilmektedir. İlk olarak cümlede açıkça belirtilen bir *anın* (20 Şubat 2018) formüle edilebilmesi için *nominal* denilen bir araç kullanılmaktadır. Ek olarak, bu nominal değer ile önerme arasındaki ilişki bir fonksiyon ile gösterilmektedir. Son olarak da, bu nominal değerler, $\forall$ bağlayıcısıyla, *bahsedilen an her zamansa....* şeklinde bağlanmaktadır.

Peki bu mantıkta zaman hangi özelliklere sahiptir? Prior’un kendi özel seçiminden ziyade bu araçla hangi tür zaman anlayışları formüle edilebilir?

Zamanın özellikleri modelimizdeki *zamansal çatının* nasıl kurulduğu ile ilişkilidir. Eğer çatı lineerse yani herhangi bir x 'den sonra herhangi bir y geldiğinde, y 'den sonra gelen herhangi bir z , her durumda x 'den sonra da gelmiş oluyorsa, doğrusal bir zamandan bahsedebiliriz. Ancak, bu özellik serinin sadece sol kısmındaysa (yani $<$ ilişkisinin şimdi *noktasına* göre solunda kalıyorsa) sadece geçmişin doğrusal olduğundan bahsedebiliriz. Aynı şekilde sadece sağ taraftaysa, bu durum sadece geleceğin doğrusal olduğunu gösterir. Diğer taraftan $G\phi \rightarrow F\phi$ zamanın son noktası olmadığını, $H\phi \rightarrow P\phi$ zamanın başlangıcı olmadığını ifade ederken, zamanda bir son olduğunu göstermek için T kümesinin elemanı olan bazı m 'ler için hiçbir n 'in m 'i $m < n$ şeklinde takip etmediğini göstermemiz yeterlidir. Herhangi bir m ve m' anları arasında en az bir n anı var diyerek sık ("dense") bir zaman kavramı kullanılabilirken, tam tersine bunu reddedip, $(\phi \wedge H\phi) \rightarrow FH\phi$ şeklindeki formülasyonla ayrık ("discreet") bir zaman anlayışı kullanılabilir.

Zamanı, *linear*, *ilk noktası olan*, *son noktası olmayan*, *gelecek ve geçmişteki aralıkları sonlu anlardan oluşan* şeklindeki bir formülasyonla *doğal sayılara*; *linear*, *ilk ve son noktası olmayan*, *gelecek ve geçmişteki aralıkları sonlu anlardan oluşan* model ile *tam sayılara*; *linear*, *ilk ve son noktası olmayan* ve sık ("dense") bir formülasyonla da *rasyonel sayılara* eşleyebiliriz. Bu eşlemeler bize farklı zaman anlayışlarıyla çalışma olanağı vermektedir. Eğer fizik bilimi zamanı kullanırken $\sqrt{2}$ birim gibi rasyonel sayılara eşleyemeyeceğimiz bir zamandan bahsederse, bunu da bir doğruluk değerinden diğerine sürekli bir şekilde geçişe izin veren *Dedekind devamlılığı* özelliğini ekleyerek formüle edebiliriz. Buradaki devamlılık, tek boyutlu

devamlı bir çizgiyi kestiğimizde kesilen noktanın, iki parçadan birisinde bulunması durumudur. Eğer doğru süreklirse, kesilen nokta ya ilk kısmın son noktası ya da ikinci kısmın ilk noktası olacaktır. Mesela zamanı rasyonel sayılara eşlersek, kesilen nokta iki parçada da bulunmayabilir. Bu da rasyonel sayılara eşlenen zaman kavramında süreklilik olmadığını, kavramın boşluklar içerdiğini gösterir. *Dedekind devamlılık özelliği* bu bağlamda şu şekilde formüle edilmektedir:

$(F\phi \wedge FG\neg\phi) \rightarrow F(HF\phi \wedge AG\neg\phi)$
Eğer zamanın temsil edildiği doğrunun kesildiği yer ϕ 'nin doğru olduğu yere de yanlış olduğu yere de ait değilse formülün ikinci kısmı, $F(HF\phi \wedge AG\neg\phi)$ yanlış çıkar (Mueller 331-336).

Zamanın bu şekilde formelleştirilmesi Arthur Prior açısından iki öneme sahiptir. Birincisi, Prior'un hayat boyu uğraştığı bazı felsefi sorunların böyle bir araçla çözdüğünü düşünmesidir. Bu sorunların başında geleceğin belirli olup olmaması sorusu gelmektedir. Eğer gelecek belirliyse insan özgür değildir. Bu da en azından normatif anlamda ahlaki sorumluluklarımızın olmadığı anlamına gelir. Böyle bir sonuç da Prior için rahatsız edicidir.

Felsefe bu konuyla ilgili olarak iki temel görüş etrafında şekillenmiştir. Birincisi Aristoteles'in geleceğin belirsiz olduğu şeklindeki iddiasıdır. Aristoteles'in argümanını ele alalım. "Yarın deniz savaşları olacak" cümlesi doğrusa bunun gelecekte olacağı geçmiş zamanda da doğrudur. Geçmişte doğru olan bir şey artık kesinleşmiştir. Dolayısıyla, bu önermeden "yarın deniz savaşları olmayacak" önermesinin kesin olarak yanlış olduğuna ulaşabiliriz. Fakat, bu durumda her ne olacaksa aslında o, bizim seçimlerimizden tama-

mıyla bağımsız olarak kesinlikle olacak olandır. Bu da verdiğimiz kararların, seçimlerimizin hiçbir şeyi değiştirmediği gibi bizi tuhaf bir sonuca götürür. Mesela, bu duruma göre sağlığınıza, eğitiminizle, sosyal yaşamınızla ilgili kararlarınız, politik davranışlarınız aslında hiçbir şeyi değiştirmemektedir. Her ne olacaksa o kaçınılmazdır. Aristoteles bu durumun bizim özgür irade anlayışımıza aykırı olduğunu düşündüğü için, gelecekte olacak bir şeyin zorunlu olmadığını iddia etmiştir. Dolayısıyla, şu andan baktığımızda gelecekle ilgili hiçbir şey zorunlu değildir. Dolayısıyla Aristoteles zorunluluk, olanaklılık gibi kipsel kavramlarla, bir şeyin gerçekten olma durumunu birbirinden ayırmaktadır. İkinci görüş ise Megaran Okulu'ndan olan Diodorus Cronus'a aittir. Diodorus Cronus, Prior'un de-yimiyle Antik Yunan felsefesinin Quine'i olarak, olası olanın ya zaten meydana gelmiş olan ya da olacak olandan ibaret olduğunu iddia etmiştir. Dolayısıyla, onun için olanaklılık zaman içerisinde yer almaktadır. Mesela "10 gün sonra meteor düşebilir" önermesinin olanaklı olduğunu düşünelim. Diyelim ki 10 gün geçti ve meteor düşmedi. Meteor düşmesi olanaklıydı; ancak düşmedi deriz. Fakat Diodorus bu sonuca karşı çıkar ve şunu iddia eder: 10 gün geçtiğinde meteorun düşmemesi aslında düşme olanağının hiçbir zaman olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, gelecekte her ne olacaksa, onlar olanaklıdır. Onların dışında bir olanaktan bahsetmek bizim yanılığımızdan başka bir şey değildir.

Özgür iradeye inanan, geleceğin bizim seçimlerimizle değişebileceğini iddia eden Prior için Diodorus'un argümanı ciddi bir problemdir. Prior geçmişi tek çizgi hâlinde olan; ancak geleceği birden fazla kola ayrılan bir zaman

modelleyerek bu sorunu çözdüğünü iddia etmektedir. Gelecek birçok koldan oluştuğu için olduğumuz noktadan bakıldığında önümüzde birçok seçenek bulunmaktadır. Fakat, gerçekleştiği anda kollar tek bir çizgiye inmektedir. Yani gelecek birçok kola ayrılrsa da geçmiş tek bir çizgiden oluşmaktadır.

Prior kurduğu sistemin özellikle matematiksel fizik olmak üzere birçok disiplinde kullanılacağını düşünmüştür. Bugün bu sistem, Prior'un bahsettiği alanlardan ziyade enformasyonla ilgili alanlarda kullanılmaktadır. Öncelikli olarak dilbilimde cümleyi mantıksal forma çevirirken, Prior'un formülasyonları büyük öneme sahiptirler. Kai von Fintel, Irene Heim gibi dilbilimciler, anlamı modellerken Prior'un mantığından büyük ölçüde faydalanmaktadır. Diğer taraftan, bilgisayar biliminde Prior'un geliştirdiği zamansal mantık üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Ayrıca, Amir Pnueli'nin Prior'un mantığını bu alana tanıtmasıyla eşzamanlı programlamalarda da Prior'un mantığından faydalanılmaktadır.

Sonuç olarak, zaman akla geldiğinde onun fizik bilimindeki ve psikolojideki yerine ek olarak mantıktaki yeri de önemle vurgulanmalıdır. Anlamı formüle etmek, mantıksal forma dönüştürebilmek için zaman kavramının, zamansal kiplerin sistematik bir şekilde sunulması gerekmektedir. Diğer taraftan zamanın fizikteki, psikolojideki, hatta karar verme mekaniz-

mamızla ilişkili olan diğer tüm sosyal bilimlerdeki yeri açısından da onun formel bir dile dönüştürülmesi yararlıdır.

Kaynaklar:

- BLACKBURN, P. (2006). "Arthur Prior and Hybrid Logic", *Synthese*, 150: 329–372.
- CURRY, H. B. (1963). *Foundations of mathematical logic*. Courier Corporation.
- MCTAGGART, J.M.E. (1908). "The Unreality of Time," *Mind*, 17: 457–73; reprinted in Robin Le Poidevin and Murray McBeath (eds.), *The Philosophy of Time*, Oxford: Oxford University Press, 1993, pp. 23–34.
- MÜLLER, T. (2011). *Tense or temporal logic* (pp. 324–350).
- ØHRSTRØM, Peter and Hasle, Per, "Future Contingents", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2015/entries/future-contingents/>>.
- PRIOR, A. (1955). 'Diodoran Modalities'. *Philosophical Quarterly*, vol.5, pp.205–13.
- PRIOR, A. (1957). *Time and Modality*. Oxford: Oxford University Press.
- PRIOR, A. (1967). *Past, Present and Future*. Oxford: Clarendon Press.
- PRIOR, A. (1968). *Papers on Time and Tense*. Oxford: Clarendon Press.
- PRIOR, A. (1977). *Worlds, Times and Selves*. London: Duckworth. (Edited by Fine, K.)
- SEDLEY, David, "Diodorus Cronus", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2013 Edition), EDWARD N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/diodorus-cronus/>>.
- VON FINTEL, K., & Heim, I. (2002). Lecture notes on intensional semantics. *ms.*, Massachusetts Institute of Technology.

YAZAR

Tolgahan Toy

Lisans ve yüksek lisans derecelerini sırasıyla Bilkent Üniversitesi ve Boğaziçi Üniversitesi'nden Wittgenstein'da Özel Dilin Olanaklılığı (lisans) ve Anlambilimsel Görelilikten Gerçeğin Göreliliğine (yüksek lisans) bitirme tezleri ile aldı. Doktora çalışmalarına, ODTÜ Felsefe bölümünde, David Grünberg ile birlikte, kelime anlamı ve çok anlamlılık problemi üzerine devam etmektedir. Doktora sırasında bir dönem Oslo Üniversitesinde Øystein Linnebo ile Frege'nin bağlam prensibi üzerine çalışmıştır. Şu an doktora öncesi misafir araştırmacı olarak Harvard Üniversitesi'nde Catherine Elgin ile çalışmaktadır. Araştırma konuları arasında berimsel anlambilim, dil felsefesi, kelime anlamı, bilişsel anlambilim, dil edinimi ve ontoloji bulunmaktadır.

Sezen Bektaş: Teşbihte hata olmasın diyerek başlayalım. Zamanın Kelimeleri, Anthony Burgess'in Otomatik Portakal eserine benzer bir his yaratıyor. Bir yandan kulaklarda bilindik bir melodi: "yerli ve milli", "hassasiyetlerimiz", "büyük resmi görmek", "kurunun yanında yaş", "algı operasyonu"... Öte yandan da muhafazakârlardan, milliyetçi ve ulusalcı ideolojilerden, hatta solun bazı kesimlerinden uzun alıntılarla bu dilin hiç de masum olmayan alt metinlerini göz önüne seriyorsunuz. Dilsel hegemonyanın yarattığı şiddeti gördükçe tiksiniyoruz. Tabii tüm bu hissiyatlar kitabınızın ne olduğuna dair aslı tanımlı vermiyor. Aslında siz de tam olarak şudur demiyorsunuz. Zamanın Kelimeleri'ni bir kez daha tarif etmenizi isteyebilir miyiz?

Tanıl Bora: Bunu kitabın kapağından başlayarak anlatmak isterim. Gerçi kitabın kapağını "izah eder" durumuna düşmek nahoş ama yine de göze alıyorum! Kapakta silme çakıl taşları var, bazılarının üzerlerinde bizim kelimeler yazılı: Yerli ve milli, operasyon, fitnat vs. Kelimeler taş olmuş! Katılmışlar. Ve taş gibi kafamıza fırlatılıyorlar. Siyasi gündemi yönetmekte kullanılan bu kelimeler, muhaliflerini sindiren, dilsizleştiren bir işlev görüyor. Diğer yandan, kapaktaki taşların üzerindeki yazılar soluktur. Zamanla silinecek, okunaksızlaşacaklar

muhtemelen. Çakıl taşı yığını, muhayyilemizde deniz kenarını da çağrıştıracaktır; dalgalar vurur, aşındırır onları. İşte, zamanın kelimeleridir, bunlar; şu dönemin damgasını taşıyan kelimelerdir. Evrensel bir hakikatin, "tüm zamanların" değil, bu dönemin hâkimlerinin kelimeleridir. Zaten her kelime, zamanıyla ve onu kullananlarla kaimdir. İşte bu kitapta, gayet didaktik bir şekilde yorumladığım bu kapağın anlattıklarını anlatmak, konuşmak istedim.

Klişeleşmiş ve zihni de klişe kutusuna çeviren kelimeleri o kutudan çıkarmak istedim. İlla art anlamını deşmek, bir gizli mesajı çözmek gibi de düşünmeyin... Tabii, çağrışımlarını, mesajlarını ifşaya çalışmak da önemli. Ama ondan öte, basitçe, kelimeleri evirip çevirip bakmak. Ne denmiş oluyor? Onu sormak. İlke olarak, her lâfa böyle bakmayı savunmak. Her "söz sahibine", sözün fiyaka perdesini kaldırıp, "şimdi bununla ne söylemiş oluyor?" sorusuyla yaklaşmak. Eleştirel bakış. Bu tavrı bir politik duyarlılık olarak korumak ve geliştirmek gerektiğini düşünüyorum. Hele yazıyla, sözle meşgul olanlar için bu borçtur.

Dil duyarlılığı başlıbaşına önemli bir saik benim için, belki her şeyden önce onu söylemek lâzım. Kelimelerin tarihlerini, değişimlerini, salımlanmalarını

rını merak ediyorum. Zevkli bir meraktır.

SB: “Hâkim dilin bulaşıcılığını tabii afet mi sayacağız?” diye öfkeleniyorsunuz kitabınızın bir yerinde. İktidar laflarının muhalefet partilerine ve sivil muhaliflere dahi sirayet etmesinden yakınıyorsunuz. Politik dilin gündelik dilden transfer edilmesini eleştiriyor, anlamın politikleştirilme “düzlendiğini” söylüyorsunuz. Bu tektipleştirmenin, deneyime ve dinlemeye kapatmanın, özneliği hiçleştirmenin suçunu tek başına dilde mi aramalı?

TB: Tabii, her şey dilde olup bitmiyor. Dil, siyasi ortamda kol gezen öfkenin, husumet politikasının, kutuplaşmanın ifadesidir. Genel bir hoyratlaşmanın ifadesidir. “Zaman” derken, faşizm tecrübeleriyle mukayese edilerek anlamaya çalıştığımız, otoriter bir rejimin zamanından söz ediyoruz. Üstelik sadece “Türkiye saatiyle” değil! Bütün dünyada zaman, böyle bir zaman.

Dilde başlamıyor belki, ama dilde sürdürülüyor, dille yeniden üretiliyor. Hem, dilin basitçe bir alet, yansız bir aracı olmadığını biliyoruz. McLuhan’ın meşhur “medya, mesajın kendisidir” hikmeti, bir “medyum” olarak, en yalın, en temel medyum olarak, belki ilkel medyum diyebileceğimiz dil için de geçerli. Farklı meşreplerden filozoflar, Heidegger, Wittgenstein, Foucault, insan bilimlerinde dili analize dâhil etmeyen her çalışmanın eksik kalacağına bizi ikna ettiler.

“Dil yaresi” derler ya, güçlü bir söz, güçlü bir mecazdır. Memlekette insanlar bilfiil, kimisi hayat şartları itibarıyla kimisi basbayağı fiziken, çok yaralı bereli, evet. Ama dil yaresi de taşıyoruz. Benliğimizde sürekli dil yaraları açılıyor. Üstelik bunu herkes çekiyor; başka mağduriyetlerden azade olanlar da günbegün, dille yaralanıyorlar. Birtakım lâflar, en başta söylemiştim ya, başımıza taş gibi yağıyor. Burada da başlıbaşına bir belâ, bir maraz var. Onun için, bununla da uğraşmak lâzım.

Ayrıca ilk soruya verdiğim cevapta söylediğim bir şeyi tekrarlayayım... Yazıyla, sözle meşgul olanların üzerine bu borçtur. Dili de özel olarak mesele etmeliyiz. İşi söz olanlarla, sadece akademisyenleri, medya çalışanlarını, yazarları, edipleri değil, politikacıları da kastediyorum!

SB: Yine distopya benzetmesini öne sürerek bir tartışma açalım. George Orwell’in 1984 eserinde olduğu gibi, kelimelerin karşıt anlamlarıyla tanımlandığı bir ideolojik savaşa dikkat çekiyorsunuz. Epeyce eski olan bir Türkiye’ye “yeni” diyoruz, röntgenci ve tacizci bir “ahlakçılık” ile çevrelendik, tehditkâr ve otoriter bir “samimiyet” ile kucaklanıyoruz. Kelimelerin anlamını

bu kullanımlarına kaptırmamak nasıl mümkün?

TB: Bazı kelimelerin kullanımı, andığınız örneklerdeki gibi, bir *new speech*’le karşı karşıya olduğumuzu düşündürüyor. Lâkin bütün “kelimelerimiz” için geçerli değil bu. Bazıları, Türkiye sağ tarafından zaten öteden beri kullanılan ‘düz anlamlı’ kelimelerin yeni sürümleri. Çoğu da, karşıt değil yine düz anlamıyla, akli mantığı “düzleyen” bir işlevle kullanılıyor. Kısacası, zehirli kelimeler... Kelimelerin kirlenmesi veya gasp edilmesi söz konusu.

Buna karşı nasıl bir strateji izlenebilir? Bence, farklı stratejiler olabilir.

İlk akla gelen, bunları kullanmayı reddetmektir. Mesela “ölü ele geçirme”; bence bu yolu benimsemeyi gerektiren, müstehcen bir lâf. Bu lâfı asla kullanmak gerektiğini düşünürüm. Sadece bunu değil, genel olarak iktidarın kelimelerini veya daha geniş bir tanımla medyanın cari lügatini hiç kullanmamak da bir tercih olabilir. Almancada *Unwort* diyorlar; düz çevirisiyle “yok-söz” demek (daha hafif bir karşılığı “olumsuz söz” olabilir ama kelimenin ruhunu vermez). Aslında böyle bir kelime yok, dil eleştirisinin türettiği bir kelime; “istenmeyen söz” mânâsında, “bunu hiç işitmemiş olalım!” mânâsında. Bazı sözleri yok-söz sayabiliriz yani. “Yok hükmünde” kabul edebiliriz.

Genel olarak, kendi kelimelerimizle konuşmak, me-ramımızı “kirlenmemiş” kelimelerle dile getirmek, dil politikasında bir stratejik tercih olabilir. Herhangi bir lâfın klişeleşmemesine karşı müteyakkız, doğrusu biraz da takıntılı bir tavır benimsemek. Haysus, ukalâ, züppe bir portre çizmeye vardırmamak kaydıyla, olabilir.

Tabii tek yol bu değil. Bu kelimeleri ironiyle veya tersine çevirerek kullanmak da bir yol olabilir. Muhallifler bazen bunu yapıyorlar. Hatta Alman bir gazeteci, Oliver Kontny, *Tageszeitung*’da *Zamanın Kelimleri* üzerine yayımlanan değerlendirme yazısında, benim muhaliflerin de bu kelimeleri dillerine doladığına dikkat çekerken işin bu yanını ihmâl ettiğimi yazmıştı. Gerçi ben muhaliflerin her zaman bu lâfları ironi maksatlı kullandığını düşünmüyorum. Sözgelimi “sen kimsin”i, “kimse kusura bakmasın”i, “algı operasyonu”, “büyük resim”i, “kadim”i, çok daha önemli ve yüklü bir kelime olarak “şehit”i, pekâlâ iktidarla aynı anlamda kullanabiliyorlar. Bunların bir kısmını zaten iktidar icat etmedi; iktidarın emrinde değil zamanın emrindeki lâflar bunlar, moda lâflar... Ama iktidarın zihniyetiyle ve huyuyla iyi uyum sağlıyorlar.

Esas meselemize dönelim... Muhallifler bu carî lâfları gerçekten ironiyle veya tersine çevirerek kullanabilir, bu da etkili olabilecek bir yoldur. Bazı başlıklarda kendimce ben de bunu yapmaya çalışıyorum zaten. Hatta bunları fersudeleştirecek, mânâsızlaştırarak, tağşiş ederek, kıymetten düşürerek kullanmak da bir stratejidir. Gerçi “üst akıl”ın falan ben bizzat iktidar medyası tarafından bizzat tağşiş edildiğini, fersudeleştirildiğini düşünüyorum!

Belki bazen de daha “ciddî” olmak, sabırla kelimelerin alternatif anlamını savunmak anlamlı olabilir. Mesela itibar, sadakat kelimeleriyle ilgili olarak, dokunmazlık ile ilgili olarak veya “en doğal hakkım” lâfı vesilesiyle hak kavramıyla ilgili olarak kitapta bunu yapmaya çalıştım. Bilhassa hak kavramı, gerçekten kaptırılmaması gereken bir kavram. İçinin boşaltılmasına, anlamının keyfi bir şekilde dökülüp saçılmasına engel olmaya çalışmamız gereken bir kavram.

Bu stratejilerin hepsi mübahdır. Kelimenin, lâfın lâ-yığına göre, duruma, vesileye göre... Ustalığa göre...

SB: Son olarak, kitabınızla okuyucuya nasıl bir duygu aktarmak ya da okuyucuyla nasıl bir fikir paylaşmak

istemiştiniz? Bu zamana kadar aldığımız okuyucu yorumları buna dair size ne ölçüde ipucu sunuyor?

TB: Dil duyarlılığından bahsetmiştim. Bunun aynı zamanda politik bir duyarlılık olduğunu düşündüğümü de anlatabilmişimdir sanırım. Bu duyarlılığı paylaşmak istedim. Bu lâfların taşıdığı dil, hayatımızın anlamlandırılmasına müdahale eden bir dil. Bu dilin olağanlaşmasına karşı koymak, olağanüstü hâlin olağanlaşmasına, zorbalığın olağanlaşmasına rıza göstermememin bir icabı gibi geliyor bana. Hikâyenin nasıl anlatıldığına müdahale etmek...

Konuştuğum veya yazıştığım bazı okuyuculardan, destekleyen yorumlar aldım. Bir arkadaşım, kendi lâfzını aktarayım, “herkesin bu kadar büyük bir kabalıkla bu kadar çok ve boş konuştuğu bir yerde”, böyle bir işle uğraştığım için sırtımı sıvazlayan sözler söyledi. Ayrıca çalışmada ele alınmamış bazı carî kelimeleri hatırlatanlar oldu, oluyor. Bu da bir hemdertlik zeminine işaretler. Belirli bir lûgatle boğuşmaktan öte, kelimelerin klişeleşmesine, içlerinin boşalmasına, hamasi kalıplara dönüşerek zihne ket vurmasına karşı durmak önemli, bence. Kitabın buna bir katkısı olursa, ne iyi...

YAZAR

Taml Bora

1963 doğumlu, İstanbul Erkek Lisesi ve Ankara Üniversitesi SBF'yi bitirdi. Yaklaşık otuz yıldır İletişim Yayınları'nda editörlük yapıyor. Düzenli yazdığı Birikim Dergisi'nin de editörlerindendir. Ağırlıklı çalışma alanı Türkiye'de siyasi düşüncelerdir. Telif kitapları yanında çevirileri de vardır.

Fotoğraf: Burak Ciritçi

Ders: El Bilgisi

Konu: İnsan Elinin İşlevi ve Elin İnsan Anatomisinde-
ki Saygın Yerini Almasında Sanatın İnsana Uzattığı Eli
Öpüp Başımıza Koyma Denemesi

Öncelikle hepinizden özür diliyorum arkadaşlar!

Geçen birlikteliğimizde, bu dersimizin **Postmodern Matematik**, konumuzun ise **Çalıp Çırpmanın Toplum Üzerine Dağılma Özelliği** olduğunu; bu birlikteliğimizde bu konuyu ele alacağımızı belirtmiş, derse katılımdaki performansınızdan hoşnut olmadığımı dair iğneleyici sözler söylemiş, bu derse hazırlıklı gelmenizi önermiştim. Ancak elimde olmayan nedenlerden dolayı, programımızdaki matematik konusunu öteleyip, El Bilgisi (Yabancı Bilgisi ya da Yabancı Dil anlamında değil) dersimizin konusunu berilemek zorunda kaldım. Bu değişiklikten dolayı yeniden özür diliyorum sizden!

Peki neydi beni bu değişikliğe yönelten durum?

Yaptığım bir araştırma sürecinde, insanın elini verip kolunu alamadığı teknolojinin çarkları arasında, ellerinden başlayarak insanlığın ölüme doğru nasıl sürüklendiğini görünce, elimi vicdanıma koyup: “olmaz arkadaş” dedim. “İnsanlık elimizden kayıp giderken, böyle elimiz kolumuz bağlı oturmak bize

yakışmaz!” diyerek bu değişikliği yaptım. Bu durum umarım sizin tarafınızdan hoş karşılanır.

Teşekkür ederim arkadaşlar, böyle diyeceğinizi biliyordum ve aslında alkışa da gerek yoktu. Ellerinize sağlık!

Gerçi gösterdiğiniz anlayışın ve alkışa dönüştürdüğünüz sevincin temelinde, derse yine hazırlıksız geldiğinizin ve matematiğe karşı duyduğunuz ürpertinin yattığının farkındayım!

Sevgiliyle el ele tutuşur vaziyetteyken gözlerde beliren ışıltının, matematik dersinin iptal edilmesi anında yeniden ortaya çıkması; “İyi oldu kanka, bu saatte matematik çekilmezdi!” anlamına geldiğini sezinlemeyeceksem, benim burada bir akademisyen olarak ne işim var değil mi? Şunu çok iyi biliyorum ki, gözlerdeki ışıltı ancak mutlulukla parlar. Mutluluk ise ya olumlu bir durumun oluşması, ya da olumsuz bir durumun ortadan kalkması durumunda yaşanır. Hayır bunu sizi utandırmak için söylemiyorum yanlış anlamayın! Ben de bu sıralardan geçtim çocuklar!

Hem şimdiki gibi dört yanlış bir doğruyu değil, bir yanlışın tüm doğruları götürdüğü zamanlardı o zamanlar.

Ortaokuldayım! “Ulan bu dik üçgenin alanını bulmak için niye iki dik kenarı çarpıp sonra da ikiye bölüyoruz? Kafayı yiyeceğim ya! $a.b/2$ formülünün bir açıklaması olmalı arkadaş!” diye içimden üçgenin hipotenüsüne küfrederek, formüle baka baka gözümün ferinin söndüğü bir anda, –ışıklar içinde yatsın– Matematik Öğretmenimiz Matris Hanım’ın, elinde bir makas ve bir A4 kağıdı olduğu hâlde, gülümseyerek tepemde dikildiğinin farkına vardığımda, nasıl utanmıştım anlatamam! Meğerse içimden değil dışımdan konuşuyormuşum! Elindeki makası görünce ödüm koptu. Dedim ya, bir yanlışın tüm doğruları götürdüğü zamanlardı. Neyse ki korktuğum başıma gelmedi. Matris Hanım o yumuşacık sesiyle: “Sevgili yavrucuğum, zavallı bir üçgenle, henüz dürtü hâline gelmemiş cinsel suskunluğunu uyandırmaya çalışarak, hem kendini hem de üçgeni hırpalamana ne gerek var! Hayır şimdi hipotenüsünden ‘çıt’ diye kırılırsa, yamuğun alanını nasıl hesaplayacaksın güzel çocuğum? Al şimdi şu makası, şu kağıdı bir köşesinden karşı köşeye kadar düzgün bir şekilde kes! Biraz da beynin parmaklarında çalışsın bakalım nasıl olacak? Belki formülün anlamını çözersin!” dedi.

Yer yarılıp yerin dibine girsem daha iyiydi. Kağıdı nasıl kestim hiç anımsamıyorum! Kendi çığlığım uyandırdı beni. Hayır hayır elimi kesmemiştim. Elimin neler yapabileceğini keşfetmiştim. “Anaaa! Öğretmenim bu iki tane dik üçgen oldu!? Demek formüldeki ikiye bölme işi bu demek oluyormuş!” dediğimde Matris Hanım’ın: “İlkel insan oturup kara kara düşünerek değil, yaparak ve yaşayarak geliştirdi beynini ço-

cuğum! Eller beynin anahtarıdır, bunu unutma!” sözü, akademik yaşamımın kapılarının aralandığı en önemli derstir benim için!

O gün anladım ki, insanın keşfettiği ve yarattığı ne varsa, elin dokunuşuyla somutluk kazanmış ve yaşamımızda yerini almıştır. Bu nedenle duyu organlarımızla ilgili olan “göz atmak”, “kulak kabartmak”, “dile dolamak”, “göz süzmek”, “burun kıvrırmak” gibi dilimize yerleşmiş birçok deyim, hiçbir zaman “el atmak” deyiminin yerini doldurabilecek güce sahip değildir!

Neyse, şunu bilmenizi isterim ki çocuklar, Yöndeş Hoca’nız aklınıza takılan her şeye el atmanız ve “bilmiyorum”, “anlamıyorum”, “yapamıyorum” gibi sözcükleri zihninizden silmek; sizden içeri bir siz daha olduğunun farkına varmanızı kendine görev edinmiş ve bu görevi yerine getirebilmek için bu kurumda görev almıştır! Size matematiği de sevdirecek hiç kuşkunuz olmasın! El attığınız işlerden sizi “el çektiirmek” isteyenlere karşı da eli armut toplamaya caktır!

Bunun yanında, elinize ayağınıza dolanan ve sadece başparmaklarınızın birinci eklemeni çalıştırmaktan başka işe yaramayan, elinizin diğer parmaklarını işlevsiz hâle getirmek için tasarlanmış “Çin işi, Japon işi” oyuncaklarınıza, birkaç el-ayak hareketiyle paramparça edebilecek el ve beyin koordinasyonu gerektiren Doğu sporları (savunma sporları) ile donatılmış olduğumu da belirtmeliyim. Henüz hiçbir ortamda sergilemediğim bu beceri, bir gün sizin kılınıza bile dokunmadan, sadece elinizdeki cep telefonları üzerinde şiddete dönüşürse lütfen kırılmayın bana olur mu? El kaldırmaya da kalkmayın, sizin için hiç hoş olmaz! Biliniz ki uyguladığım şiddet, iyi düşünüldüğünde

size karşı değil; aklınızla birlikte ellerinizi de tutsak eden teknoloji canavarlarına karşı, sizi savunmaya yönelik bir estetik vuruş olup; “öğretmenin vurduğu yerde gül biter!” sözünün çağdaş bir yorumudur!

Gözleriniz fal taşı gibi açıldığına göre, zihninizde oluşturduğum; “Yöndeş Hoca’nın cep telefonlarına karşı duyduğu antipatinin psikolojik nedenleri acaba nedir?” sorusuna da kısaca değineyim!

“Estetik ameliyatın, duyuşal-duygusal algı üzerindeki etkileri ve bireysel mutluluğun sanat felsefesine olumlu-olumsuz katkıları” üzerine yapacağım bir araştırma için son yıllarda mantar gibi çoğalan estetik merkezlerinin yolunu tuttum. Yaptığım araştırmalarda ülkemizde en fazla burun estetiği ameliyatı yapıldığını ve en fazla artışın da yine bu alanda olduğunu tespit ettim. Merakım bu durumun nedenleri üzerinde yoğunlaştı tabii ki! Daha derinlemesine yaptığım araştırmalarda, beni hayretler içinde bırakan bir durum ortaya çıktı. “Burun kırılması” ile “burun estetiği” ameliyatının yıllara göre artışları paralel gösteriyordu. İlk aklıma gelen “sokak kavgaları” oldu ve polis karakollarında tutulan “vaka kayıtları”nı incelemeye koyuldum. Ama ne yazık ki karakollardaki kayıtlarda “burun kırılması” ile biten sokak kavgalarının yıllara göre azalma gösterdiği; buna karşılık, “onur kırılması” vakalarının giderek arttığı sonucu ortaya çıktı. Karakoldan eli boş çıktım. Bu arada yaptığım araştırma konusundan da iyice uzaklaştığımı farkına varıp, bu işin peşini bırakmak üzereydim ki, hastaneler aklıma geldi. Nasıl akıl edememişim! Lisedeyken Ayten’nin abisi ağzımı burnumu dağıttığında nereye gitmişim? Hastaneye! Ya üniversitedeyken karşıt görüşteki değerli arkadaşların, Ayten’in abi-

sinin yamulttuğu burnumu düzelttiklerinde nereye gitmiştim? Yine hastaneye! Durur muyum? Yine hastaneye koştum! Hastanede ki kayıtları incelediğimde neredeyse tüm burun kırılması vakalarının “direğe çarpma” veya “ağaca toslama” gibi kazalar sonucu oluştuğunu belirledim ki, artık araştırma ve inceleme çalışmasından “gözlem” sürecine geçmemin zamanı gelmişti! Şehrin en işlek caddesi üzerinde bulunan ve fırsat buldukça uğrayıp bir iki bardak çay içtiğim Dostlar Kiraathanesi’nin caddeye bakan yönünde cam kenarına oturup, caddeden gelip geçenleri gözlemeye başladım.

Sıkı durun şimdi, inanamayacaksınız!

Bir bardak çay içimi sürede tam 7 kişi elektrik direğine, 5 kişi trafik lambası direğine, 3 kişi yoldan çıkıp karşıdaki inşaat hâlindeki binanın kalıp direklerine, 4 kişi de karşılıklı birbirlerine çarpıp, toplam 19 kişi burunlarını kırdılar! Robot gibi yürüyorlardı ve hepsinin de elinde cep telefonu vardı!

Biraz daha sıkı durun!

Bunların yarısından fazlası, sert bir cisme çarpıp bir yerlerini kırdıklarının ve burunlarından faşır faşır kan aktığının farkına bile varmadan, cep telefonlarından mesaj çekmeye devam ettiler! Sanırım anladınız ve anlayışla karşılırsınız artık, cep telefonlarıyla uygunsuz vaziyette yakalanan arkadaşlarınızın ellerinin arasında sanata dönüşecek olan, Yöndeş Hoca’nızın o estetik tekmelerinin anlamını! Hayır daha medeni bir çözümünüz varsa buyurun söyleyin?

Yaptığım bilimsel araştırma sonuçlarını size açıklarken, bu duruma oldukça şaşırılmış bir yüz ifadesi takınmanıza bakıyorum da, gülmekten kendimi alamıyorum. Ya arkadaşlar! Yöndeş Hoca’nın böyle bir araştırmada, burnu kırılanlardan kaç tanesinin üniversite öğrencisi olduğunu belirlemeyi unutacak kadar akademik acemilik yapacağını düşünerek, bu trajikomik durumun dışındaymış gibi davranışlar sergileyip, elimden kurtulabi-

leceğinizi düşünmeniz, sizi daha komik bir hâle sürüklediğinin farkında mısınız?

Çocuklar! Şunu bilin ki, bu kadar öncelikli sorun varken, burunlarınız beni zerre kadar ilgilendirmiyor! Beni asıl ilgilendiren şey nedir biliyor musunuz? Elleriniz! Tüm medeniyetleri yaratan, dünyayı parmağında döndüren insan eli! Çizen, boyayan, kazıyan, yontan, yoğuran, şekillendiren, düzenleyen, eğiren, dokuyan; doğadaki taşın toprağın ve aklınıza gelen her nesnenin üzerinde oynayan, tuşların ve tellerin üzerinde dans eden eller! İşte tüm bu eylemlerin, düşünceyle birleşmiş ve somutluk kazanmış hâline “sanat” diyoruz ki, insanlık insan olma yürüyüşüne sanatla başlamıştır ve bundan sonra da, eğer insan olarak kalmayı seçecekse, bu yola sanatla devam edecektir. İşte burada elin işlevini yitirmemesi önem kazanmaktadır. İnsanı yaratan da yok eden de kendi elleridir! Yapar da, yıkar da!

Eveet! Şimdi hepinizin tanık olduğu çarpıcı bir örneği derse taşımanın tam zamanı! Bu örnek tam da dersimiz için tasarlanmış bir olay sanki. Heykeltıraş Mehmet Aksoy’u biliyorsunuzdur. Evet Kars’taki “İnsanlık Anıtı”nı yapan, daha doğrusu yapamayan, yapmasına izin verilmeyen “elinin çamuruyla, insanlık işine karışma” denilen Sevgili Mehmet Aksoy.

“Hafta sonu evde oturup saçma sapan diziler ve maç yorumu izlemektense, gidip Mehmet Abi’nin ellerini izleyelim hadi” deyip, sanata karşı içinde birazcık kıpırtı olan eş dostla zaman zaman gidip atölye çalışmalarında birkaç saat ellerine bakıp geliriz kendisinin. Geçen gün telefonla beni aradı. Konuşmamızı olduğu gibi buraya aktarıyorum şimdi. Dersimizin konusunu unutmadan

dikkatlice dinlemenizi rica ediyorum:

“Alo! Tünaydın Yöndeş nasılsın?”

“Tünaydın Abi! Bakıyorum da bizim öğrenciler arasında tutulan ‘tünaydın’ sözü senin tarafından da benimsenmiş! Bu sözün senin tarafından kullanılması beni nasıl sevindirdi bilemesin Mehmet Abi!”

“Eee! Herhalde oğlum, sen kullanmasan, ben kullanmasam, nasıl çıkar karanlıklar aydınlığa? Böyle karanlığa fener tutan bir sözü nasıl benimsemem! Çok güzeldi!”

“Sağol Abi! Eee nasılsın görüşmeyeli, Anıt işi ne oldu?”

“Çok yaralandım Yöndeş!”

“Ne oldu Abi? Heykel çalışırken çekici eline falan mı vurdun?”

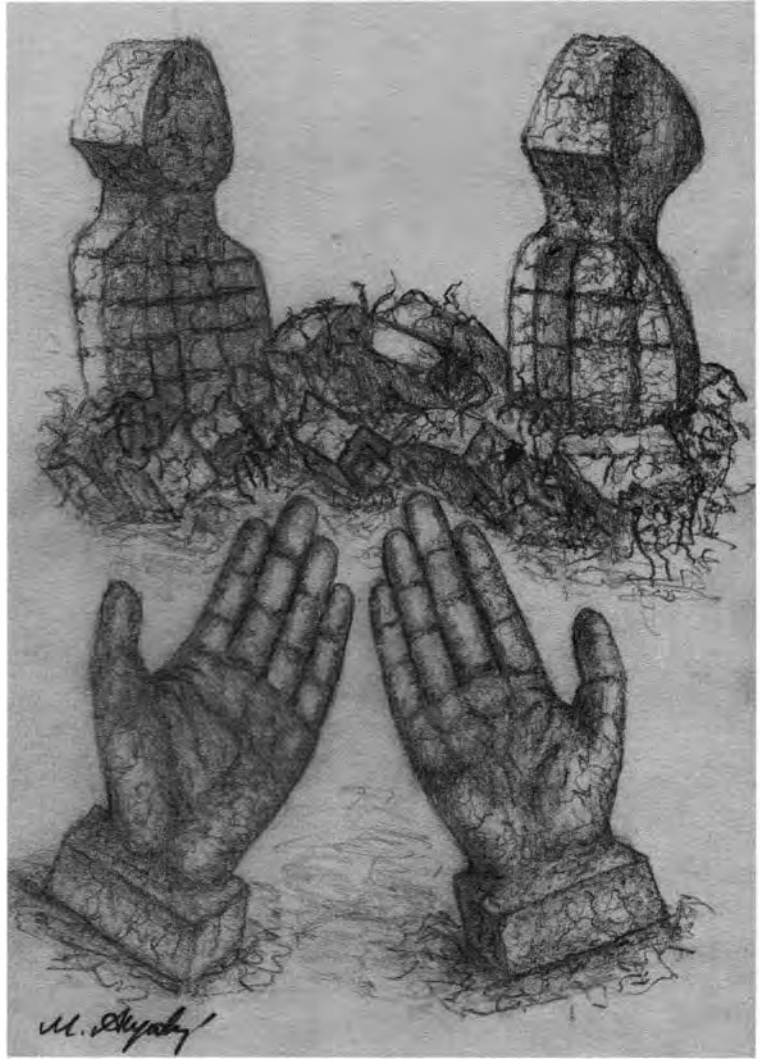
“Yok oğlum yaa! Lafı nasıl anlıyorsun sen de! Duymadın herhalde İnsanlık Anıtı’na takılan yeni ismi ve anıtı ne yapmaya çalıştıklarını?”

“Duydum Abi, nasıl duymam?”

“O zaman söyle bakalım, İnsanlık Anıtı’na halk arasında ne deniyor şimdilerde?”

“Abi kusura bakma o sözü söyleyemem ben! Kim ne derse desin, benim için çok estetik bir çalışma! Hele hele bir insanın, bir başka insana el uzatma düşüncesi, barışı çağrıştıran en vurucu anlatım!”

“Tebrik ederim seni Yöndeş! Çoğu kişi o elin ne işi yaradığını bile bilmiyor. Oraya, yere koyduğumu sanıyorlar. İşte beni yaralayan tam da o el! O eli yerine bile takamadım Yöndeş! Şimdi de tamamen yıkacaklar zaten! Dava açtım ama umudum yok! Öncelikle bilgisizliğin, eşitsizliğin, adaletsizliğin, bağnazlığın, yolsuzluğun, yoksulluğun, cahilliğin ve acımasızlığın

Resim-2 (İnsanlık Türbesi)

yıkılması gereken bir ülkede, İnsanlık Anıtı’nı yıkma fikrinden başlamışsak, insanlık ölmüş demektir Yöndeş, insanlık ölmüş!”

Heykeltıraş Mehmet Aksoy bunları söyledikten sonra kendisini akşam yeniden arayacağımı ve bir elektronik posta göndereceğimi söyleyerek izin istedim kendisinden. Karşılıklı tünaydınlaşıp telefonu kapattıktan sonra, hemen kâğıda kaleme sarılıp, aklıma gelen çalışmayı kâğıda aktardım. Sonra da İnsanlık Anıtı resmi ile yan yana koyup tarayıcıdan geçirdikten sonra Mehmet Aksoy’a elektronik posta ile gönderdim. (bkz. Resim-1/İnsanlık Anıtı, Resim-2/İnsanlık Türbesi)

Akşam ben aradım kendisini bu

defa:

“Abi aldın mı iletiyi?”

“Aldım Yöndeş! Sen çok yaşa e mi? Daha gülüyorum! Anıtın yıkılma düşüncesini yansıtan anlamlı ve mizahî bir çalışma olmuş!”

“Abi bak ben onu mizah olsun diye çizmedim! Ciddi ciddi yapman gereken bu! Yaptığın çalışmanın değeri umursanmıyorsa ‘alın kendi hâlinizi görün’ deyip bunu yapman gerekir bence. Bak gündüz kendi ağzıyla söyledin ‘insanlık ölmüş’ diye. İnsanlık ölmüşse kalkıp insanlık anıtı değil, insanlık mezarı yapmalı değil mi? Buna da dense dense ‘insanlık türbesi’ denir. Ölen birine yapılabilecek son görev, ona bir mezar

hazırlayabilmek değil midir? Yıkılacak “İnsanlık Anıtı” ise, yapılacak tek şeyin “İnsanlık Türbesi” olması gerekmez mi? Fikir ve malzeme de hazır zaten. Sadece aynı boyutlarda bir sol el yapacaksın o kadar!”

“Yöndeşçiğim! Bak ben de sana ciddi ciddi bir şey söyleyeyim. Ben lâfın gelişi ‘insanlık ölmüş’ dedim. Ben daha insanlıktan umudumu kesmedim! Kesmiş olsam o anıtı yıkacak olanlara dava açmazdım. Ben sanatçıyım Yöndeş! İnsanlıktan umudumu kesmiş olsaydım sanatçı da olmazdım zaten. Bir sanatçı diriye öldüremez, ölüyü diriltir! Bir sanatçı öfkesine yenilmemeli! Yenilirse bak senin gibi kazara insanlığı da öldürür! Neyse, bak sana Faruk Nafiz Çamlıbel’in bir şiirini okuyayım da biraz gül! Tam senin ruh hâline göre: ‘Sana çirkin dediler, düşmanı oldum güzelin/Sana kafir dediler, dış bile dim hakka bile.’ Hah hah hah! Lan Yöndeş, iyi oldu bugün görüştüğümüz, birazcık neşelendim! İnsanlık Türbesi demek? Hah hah haa!”

Bunları konuşurken, açıkça söyleyeyim Mehmet Aksoy’a birazcık bozulmuştum. Sonra düşündüm adam haklıydı. Ellerimizi öfkemize teslim edersek ortada sanat mı kalırdı? Benim yaptığım, öfkeme hizmet etmekten başka bir şey değildi. O ise inandığı şeyi ayakta tutmak için kimbilir kaç yıl mahkemelerde sürünecekti? İşte sanatçılık da buydu!

Sanat adına aldığım bu dersi de sıcaklığına bu güne taşımak istedim arkadaşlar. Yöndeş Hoca her zaman ders vermez, bazen de böyle güzel dersler alır birilerinden!

Aldığı dersle ilgili ödev de verir! Buyurun iki adet çalışma:

1-Heykeltıraş Mehmet Aksoy’un **İnsanlık Anıtı** ile Yöndeş Hoca’nın tasarımı olan **İnsanlık Türbesi** resimlerini yan yana koyup “*Ulan Yöndeş Hoca da az değilmiş ha!*” diye mırıldanarak “*bir elin nesi var, iki elin sesi var*” atasözünün sanat alanında her zaman geçerli olmayacağını gözlerinizle görünüz. Ve bu durumu iyice düşününüz. Çevrenize düşündürünüz. (Yerde duran eli, yerine takılmış kabul ederek).

2-Henüz programa alınmamış olan ve Yöndeş Hoca tarafından üniversitelerde Anabilim Dalı olarak açılması ısrarla önerilen **Sosyal Travmatoloji Anabilim Dalı (STAD)** dersinde ele alınması düşünülen “**Onulmaz Yaraların Tedavi Yolları ve Kalıcı İzler Bırakan Dil Yarasının Estetik Tedavisi**” konusunu çalışma masanıza yatırarak, bu günkü işlediğimiz konudan aklınızda kalanları üzerine serptikten sonra, dil yarasına karşı, el yordamıyla neler geliştirebileceğinizi nesneler üzerinde pratikten çalışınız.

Hepinize kolaylıklar diliyorum!

TÜNAYDIN!

YAZAR

Muhammet Akyıldız

1965 Adana doğumlu. 1984 Yılında Siirt Eğitim Fakültesi’ni bitirdikten sonra Kahramanmaraş, Adana, Osmaniye ve İzmir’de öğretmenlik yaptı. 1994 yılında yeniden üniversiteye girdi ve Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Yönetimi ve Denetimi Ana Bilim Dalında öğrenim gördü. 1998 yılında bu bölümden mezun olduktan sonra Maarif Müfettişi olarak Siirt, Hatay ve Antalya’da görev yaptı ve 15.01.2018 tarihinde emekli oldu. Mesleğinin yanında sanat ve edebiyatın çeşitli dallarıyla (resim, şiir, karikatür) ilgilendi. Şiirleri ve yazıları *Varlık*, *Aykırısanat*, *Eskişehir Sanat*, *Anafilya*, *Şiir Akademisi*, *Libido*, *Düşle*, *Düşünbil*, *Karşın*, *İnsancıl*, *Patika* gibi dergilerde yayımlandı ve birçok seçki ve yerel yayınlarda yer aldı. Karikatürleriyle ulusal ve uluslararası bazı sergilerde katıldı.

BİLİNÇ ÜZERİNE KONUŞMALAR

GÜLSÜM ESEN

Kitap

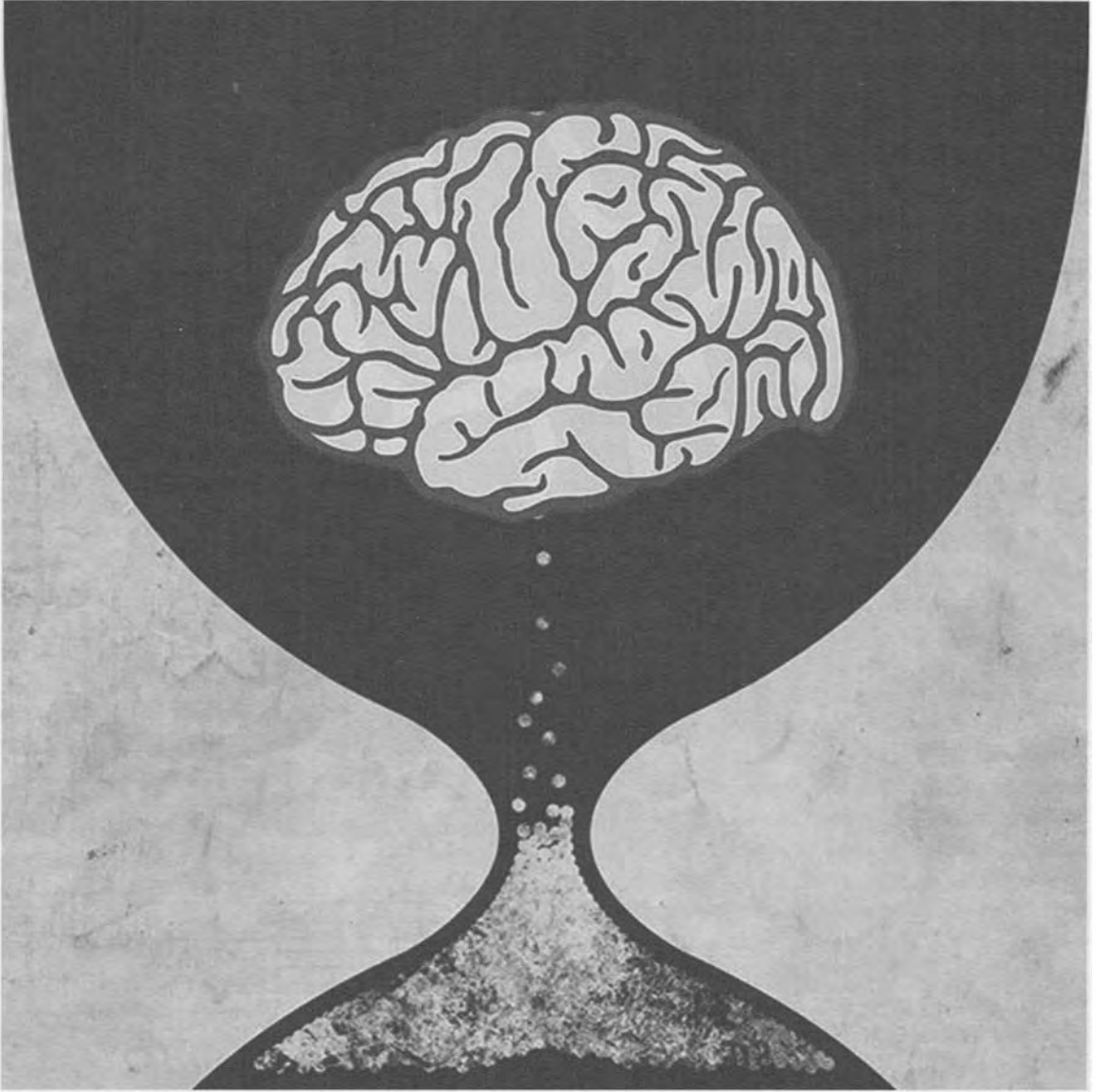
Susan Blackmore,
Çev, Seda Akbıyık
İstanbul, 2017
Küre Yayınları
s. 327

İnsanlık tarihi boyunca bilim; ateşin icadından milyarlarca ışık yılı mesafedeki galaksilerin keşfine kadar tahmin edilemez bir hızda ve istikamette gelişme göstermiştir. Yaklaşık beş yüz yıl önce dünyanın yuvarlak olduğunu öğrendik ve şu an; Mars'ı kolonileştirme, DNA'ya veri kaydetme ya da otonom arabalar gibi sadece on yıl önce kurgu ürünü sayılan pek çok gelişme mümkün görünmektedir. Fakat insanın araç üretebilme yetisinden doğan medeniyetimizin sebebi olan bu bilimsel gelişmelerin temelinde büyük bir *bilinmeyen* bulunmaktadır: Bilinç.

İnsanlık tarihi boyunca "bilinç" hakkındaki sorgulamalar, metafizik problemlerin en temelinde yer alan "insan nedir?" tartışmalarının özünü oluşturmuştur. Doğada bir hiyerarşinin olduğu ön kabulü ile insanın bu hiyerarşinin en üstüne konulması; gerek dinsel öğretilerde ve gerek herhangi bir dini geleneği takip etmeyen düşünce ekollerinde hep bilinç sahibi olması ile ilişkilendirilmiştir. Fakat bu iki düşünüşün haricinde kalan; insanı herhangi bir türün üstünü olarak görmenin nesnel bir argümanı olamayacağını düşünen, bilince doğal bir olgu olarak yaklaşan akademik çalışmaların da sayısı küçümsenemez.

Bilinç Üzerine Konuşmalar kitabının yazarı Susan Blackmore da bu üçüncü düşüncenin dünyada önde gelen isimlerindendir. Blackmore; Richard Dawkins'in 1976 yılında yayınlamış olduğu *The Selfish Gene* kitabı ile geliştirdiği Yunanca "taklit" anlamına gelen "mimeme" kavramını geliştirmekte ve "bilinç" kavramının açıklamasını bu bağlamda yapmaktadır. Fakat Blackmore, kendisi böyle bir düşünceyi takip etmesine rağmen; "bilinç" kavramı hakkında yapılan tanımlama çeşitliliğini görmezden gelmez. O, bilinç hakkında çalışmalar yapan akademisyenler ile yaptığı röportajları topladığı bu kitap ile yorumları, tayıfın farklı tonları olarak genel hatları ile gözler önüne sermeyi hedefler.

Blackmore; bu kitabına, katkı sunan filozoflara teşekkür ederek başlamaktadır. Devamında ise; kitabın yazılış süreci ile sonrasında, yaşadığı zorluklardan ve karşılaştığı güzelliklerden bahsettiği, kitabın genel bir çerçevesini çizdiği "Giriş" bölümü yer almaktadır. Sonrasında; filozoflar ile yapmış olduğu röportajlara başlamaktadır. Blackmore, alanında uzman pek çok bilim insanına bu kitabında yer vermektedir; Ned Block, David Chalmers, Paul ve Pat-

ricia Churchland, Daniel Dennett, John Searle bunlardan bazılarıdır. Fakat yazarın üzerinde hayli etkili bulunan düşünürlerden, zihin ile ilgili çalışmaları bulunan etolog Richard Dawkins ve filozof Thomas Nagel gibi isimlerin röportajlarının yer almaması ise dikkat çekicidir.

Blackmore'un kitabında bilim insanlarına sormuş olduğu sorular; muhatabının bilinci tanımlamadaki konumuna göre kısmen değişiklik gösterse de genelde ortaktır. Blackmore, röportajlarında muhataplarına öncelikle bilincin onlar için bir "sorun" olup olmadığını sorarak başlamaktadır. Çünkü konuşmacıların bu soruya vermiş oldukları cevap, bilinç hakkında takip etmiş ya da oluşturmuş oldukları kuramların diğer düşüncelere kıyasla koordinatlarının ilk işareti olmaktadır. Blackmore, aynı zamanda, muhataplarına; Descartes dualizminin günümüze

etkilerini ve (çağdaş filozoflardan dualizme en etkili eleştiri geliştirenlerin önde gelen ismi olarak) Daniel Dennett'in argümanlarını sorarak da düşüncelerinin konumlarını tayin etmeyi hedeflemektedir. Bu sebeple de yer yer filozofların düşüncelerinin "dualist bir yorum" olup olmadığı yer yer de Dennett'in haklılığını veya kendi düşüncelerinde Dennett'ten ayrıldıkları noktaları sormaktadır.

Bilindiği gibi dualizm bilincin beden haricince özerk bir töz olduğunu savunmaktadır. Bu görüş; Antik Yunan'da Platon'a kadar dayandırılabilir da gerçek anlamını René Descartes (1596-1650) ile kazanmıştır. Dualizm, Descartes'in çağdaşları olan Kopernik (1473-1543) ve Galileo (1564-1642) gibi bilim insanlarının kurmuş oldukları yeni mekanik evren düşüncesini metafizik öğretiler ile uzlaştırma çabasıdır. Bilinç, insanı anlamada metafizik ve ontolojik bir

mahiyete sahiptir ve tüm gelişmiş yöntemlere rağmen; mevcut bilimsel araçlarla hakkında elde edilen veriler oldukça azdır. Dolayısı ile gerek problemi tanımlası gerek günümüzdeki yaygın bilimsel anlayışa alternatif olması nedeniyle Descartes'in dualist kuramını tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Fakat kendisini olduğu gibi ya da farklı versiyonlarını takip eden filozofların sayısı oldukça azdır. Blackmore da işte tüm bu tarihsel tecrübeyi göz önünde bulundurarak; David Chalmers'in bilinç ve beden hakkında oluşturulan kuramların problemlerini "zor sorun" olarak tanımlamasını önemseyen bir bakış açısı ile filozoflara Descartes'in dualizmini sorar. Filozofların kendilerine bu konu hakkında yöneltilen soruya verdikleri cevaptan sonra yanıtlarına göre başka bir problem ortaya çıkmaktadır: Blackmore bu kez de fenomenlerin varlığı ve özelliğinin ekseninde geliştirilen bir argüman olan Zombi argümanına yaklaşımlarını "Zombi varlık mümkün müdür?" sorusu ile ortaya çıkarmayı hedefler. Zombi argümanı, sahip olduğumuz öz deneyimleri vurgulamak isteyen filozoflarca geliştirilmiştir. Zombi varlık; içsel bir tecrübeye sahip olmayan, tabiri caizse Descartes'in *Makine*'sinin hayaletsiz bir versiyonudur. Öz tecrübesi yoktur, içi karanlıktır. Yalnızca bilinçli varlıkların davranışlarını taklit eden ve kendini bilinçliymiş gibi gösteren bilinçsiz varlıktır. Blackmore, bu felsefi deneye verilecek her iki cevabın da açmazlarının farkında olarak muhatabına bu soruyu yöneltmektedir. Devamında ise çözülmesi gereken bir diğer problem olarak görülegelen "özgür irade" sorununu nasıl değerlendirdiklerini sorgulamaktadır. Her bir filozof kendi bulundukları düşünsel zemin içerisinde argümanlarının kısa bir anlatımı ile bu soruları cevaplamaktadır.

Blackmore'un bu mülakatta her bir katılımcıya sorduğu iki soru daha bulunmaktadır; bilinç hakkında çalışmaya nasıl başladıkları ve ölümden sonraki

hayata inanıp inanmadıkları. Blackmore'un bu iki sorusu kitaba ayrı bir güzellik katmaktadır. Filozofların nasıl bu konuyu çalışmaya başladıkları sorusu; David Chalmers'in miyop olması, Francis Crick'in askerliği ve Christof Koch'un diş ağrısı gibi oldukça ilginç hikâyeleri ortaya çıkarmaktadır. Yine ölümden sonraki hayat hakkında filozofların takındıkları tutum da hayli ilgi çekicidir. Ölümden sonraki hayatı; Chalmers'in temenni olarak dile getirmesi, Susan Greenfield'in, Stuart Hameroff'un kabul etmemekle beraber bilimsel anlamda bir "olasılık" olarak varlığını kabul etmesi ve Kevin O'Regan'ın bilgisayara aktarılabilen veri olarak bir yorum sunması oldukça geniş bir çeşitliliğin ilk bakıştaki örneği gibidir.

Kitap içerisinde röportajı bulunan filozoflar sıralanırken görüş benzerlikleri veya etki sahalarının genişliği gibi bir gruplamaya gidilmemesi de kitabı güzel kılan bir nitelik olarak göze çarpmaktadır. Filozofların alfabetik sıralanması okuyucunun koşullu bir okuma yapmasının önüne geçmektedir. Her bir röportaj öncesinde filozof hakkında kısa bir bilgi verilmesi ve bu bilgilere ek olarak filozofların belirgin özelliklerinin karikatürize edilerek, görsel açıdan da ilgi çekici hâle getirilmesi kitabın içeriğine ve konunun ele alınışına başarılı bir katkı olmuştur.

Sonuç olarak; bilinç kuramları; filozofların ellerinde tuttukları, kendilerine has yöntemleri ile aynı tonda verileri bir araya getirerek bir uyum yakalamaya çalıştıkları rubik küp gibidir. Tarihteki tüm bilimsel gelişmelerin her zaman filozofları takip ettiği düşünürse; filozofların bilinci çözmek için atacakları her adımın ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır. Yaşayan filozofların ve güncel yaklaşımların bir projeksiyonu olan Susan Blackmore'un bu kitabı bilinç problemine ilgi duyan pek çok kişinin severek okuyacağı başarılı bir kitaptır.

YAZAR

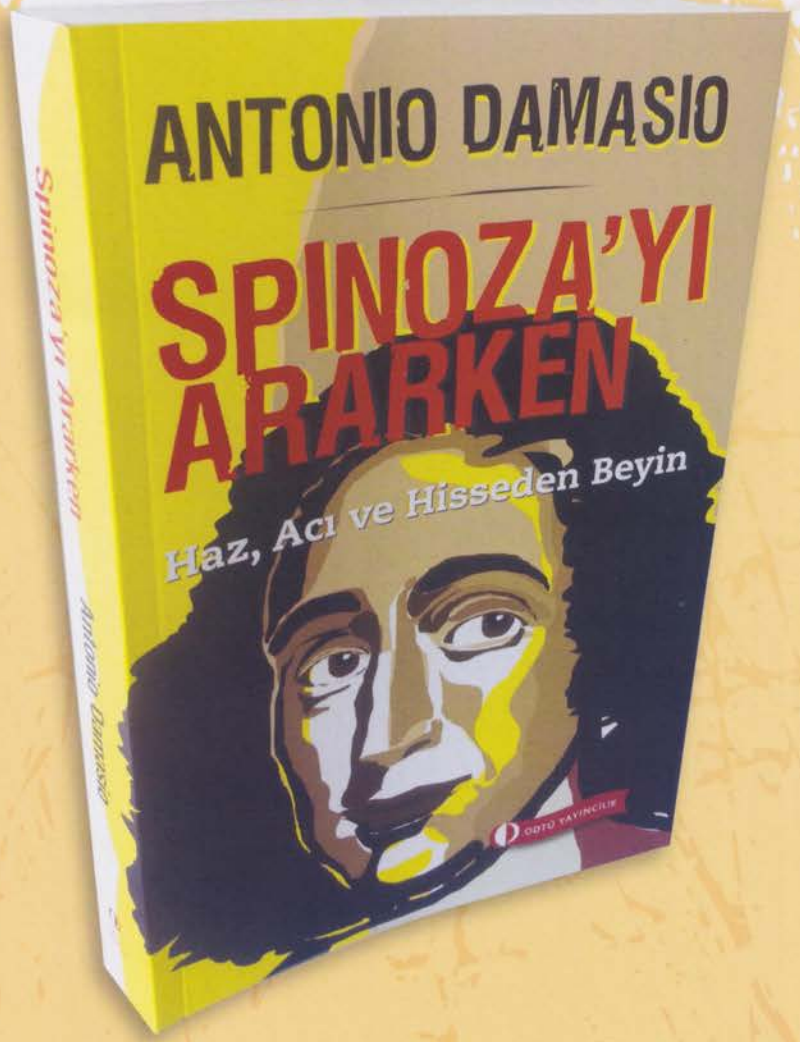

Gülsüm Esen

Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği okudu. Lisans tezi olarak *İnsan Doğasının Araçsallaştırılması* hakkında araştırmalar yaptı. Halen, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Din Felsefesi Bölümü'nde yüksek lisans eğitimi almaktadır. Bilinç, yapay zeka ve etik, öznellik, empirizm ve rasyonalizm gibi konularda çalışmalar yapmaktadır.

SPINOZA'YI ARARKEN

Haz, Acı ve Hisseden Beyin

Dünyanın önde gelen sinirbilimcilerinden Antonio Damasio, Spinoza'nın görüşlerinin peşinden gidip kendi bilimsel çalışmalarıyla birleştirerek hislerimizin biyolojik kökenlerinin ardındaki gizemi çözmeye çalışıyor.

odtuyayincilik.com.tr